नैष्कर्म्यसिद्धिः/प्रथमोऽध्यायः

< नैष्कर्म्यसिद्धिः

नैष्कर्म्यसिद्धिः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तैः सर्वप्राणिभिः सर्वप्रकारस्यापि

दुःखस्य स्वरसत एव जिहासितत्वात्तन्निवृत्त्यर्था

प्रवृत्तिरस्ति स्वरसत एव ।

दुःखस्य च देहोपादानैकहेतुत्वाद्देहस्य च

पूर्वोपचितधर्माधर्ममूलत्वादनुच्छित्तिः ।

तयोश्चविहितप्रतिषिद्धकर्ममूलत्वादनिवृत्तिः ।

कर्मणश्च रागद्वेषास्पदत्वाद्रागद्वेषयोश्च

शोभनाशोभनाध्यासनिबन्धनत्वादध्यासस्य

चाविचारितसिद्धद्वैतवस्तुनिमित्तत्वाद्द्वैतस्य

च शुक्तिकारजतादिवत्सर्वस्यापि

स्वतस्सिद्धाद्वितीयात्मानवबोधमात्रोपादानत्वादव्यावृत्तिः ।

अतः सर्वानर्थहेतुरात्मानवबोध एव । सुखस्य

चानागमापायिनोऽपरतन्त्रस्यात्मस्वभावत्वात्तस्यानवबोधः

पिधानम् । अतस्तस्यात्यन्तोच्छित्तावशेषपुरुषार्थपरि

समाप्तिः । अज्ञाननिवृत्तेश्च सम्यग्ज्ञानस्वरूपलाभ

मात्रहेतुत्वात्तदुपादानम् । अशेषानर्थहेत्वात्मानवबोध

विषयस्य चानागमिकप्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाणाविषयत्वा

द्वेदान्तागमवाक्यादेव सम्यग्ज्ञानम् ।

अतोऽशेषवेदान्तसारसंग्रहप्रकरणमिदमारभ्यते ।

तत्राभिलषितार्थप्रचयाय प्रकरणार्थसंसूत्रणाय

चायमाद्यः श्लोकः ।

खानिलाग्न्यब्धरित्र्यन्तं स्रक्फणीवोद्गतं यतः ।

ध्वान्तच्छिदे नमस्तस्मै हरये बुद्धिसाक्षिणे ॥ १॥

स्वसम्प्रदायस्य चोदितप्रमाणपूर्वकत्वज्ञापनाय

विशिष्टगुणसम्बन्धसंकीर्तनपूर्विका गुरोर्नमस्कारक्रिया ।

अलब्ध्वातिशयं यस्माद्व्यावृत्तास्तमबादयः ।

गरीयसे नमस्तस्मा अविद्याग्रन्थिभेदिने ॥ २॥

नमस्कारनिमित्तस्वाशयाविष्करणार्थः ।

वेदान्तोदरसंगूढं संसारोत्सारि वस्तुगम् ।

ज्ञानं व्याकृतमप्यन्यैर्वक्ष्ये गुर्वनुशिक्षया ॥ ३॥

किंविशयं प्रकरणमिति चेत्तदुपन्यासः ।

यत्सिद्धाविदमः सिद्धिर्यदसिद्धौ न किंचन ।

प्रत्यग्धर्मैकनिष्ठस्य याथात्म्यं वक्ष्यते स्फुटम् ॥ ४॥

विवक्षितप्रकरणार्थप्ररोचनायानुक्तदुरुक्ताप्रामाण्यकारण

शङ्काव्युदासेनस्वगुरोः प्रामाण्योपवर्णनम् ।

गुरूक्तो वेदराद्धान्तस्तत्र नो वच्म्यशक्तितः ।

सहस्रकिरणव्याप्ते खद्योतः किं प्रकाशयेत् ॥ ५॥

गुरुणैव वेदार्थस्य परिसमापितत्वात्प्रकरणोक्तौ

ख्यात्याद्यप्रामाण्य

कारणाशङ्केति चेत्तद्व्युदासार्थमाह ।

न ख्यातिलाभपूजार्थं ग्रन्थोऽस्माभिरुदीर्यते ।

स्वबोधपरिशुद्ध्यर्थं ब्रह्मविन्निकषाश्मसु ॥ ६॥

अनर्थानर्थहेतुपुरुषार्थतद्धेतुप्रकरणार्थसंग्रहज्ञाप

नायोपन्यासः । ऐकात्म्याप्रतिपत्तिर्या स्वात्मानिभवसंश्रया ।

साऽविद्या संसृतेर्बीजं तन्नाशो मुक्तिरात्मनः ॥ ७॥

पुरुषार्थहेतोरवशिष्टत्वात्तदभिव्याहारः ।

वेदावसानवाक्योत्थसम्यग्ज्ञानाशुशुक्षणिः ।

दन्दहीत्यात्मनो मोहं न कर्माप्रतिकूलतः ॥ ८॥

प्रतिज्ञातार्थसंशुद्ध्यर्थं पूर्वपक्षोक्तिः ।

तत्र ज्ञानमभ्युपगम्य तावदुपन्यासः ।

मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वाज्ज्ञानं तत्र करोति किम् ।

कथं चेच्छृणु तत्सर्वं प्रणिधाय मनो यथा ॥ ९॥

अकुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथा ।

नित्यनैमित्तिकं कर्म विधिवच्चानुतिष्ठतः ॥ १०॥

किमतो भवति ।

काम्यकर्मफलं तस्माद्देवादीमं न ढौकते ।

निषिद्धस्य निरस्तत्वान्नारकीं नैत्यधोजनिम् ॥ ११॥

देहारम्भकयोश्च धर्माधर्मयोर्ज्ञानिना सह कर्मिणः

समानौ चोद्यपरिहारौ ।

वर्तमानमिदं याभ्यां शरीरं सुखदुःखदम् ।

आरब्धं पुण्यपापाभ्यां भोगादेव तयोः क्षयः ॥ १२॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मफलत्वात्संसारस्य

तन्निरासेनैवाशेषानर्थनिरासस्य सिद्धत्वात्किं

नित्यानुष्ठानेनेति चेत्तन्न । तदकरणादप्यनर्थप्रसक्तेः ।

नित्यानुष्ठानतश्चैनं प्रत्यवायो न संस्पृशेत् ।

अनादृत्यात्मविज्ञानमतः कर्माणि संश्रयेत् ॥ १३॥

अभ्युपेत्यैवमुच्यते न तु यथावस्थितात्मवस्तुविषयं

ज्ञानमस्ति । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात् ।

यावन्त्यश्चेह विद्यन्ते श्रुतयस्स्मृतिभिस्सह ।

विदधत्युरुयत्नेन कर्मातो भूरिसाधनम् ॥ १४॥

स्यात्प्रमाणसम्भवो भवदपराधादिति चेत्तन्न । यतः ।

यत्नतो वीक्षमाणोऽपि विधिं ज्ञानस्य न क्वचित् ।

श्रुतौ स्मृतौ वा पश्यामि विश्वासो नान्यतोऽस्ति नः ॥ १५॥

स्यात्प्रवृत्तिरन्तरेणापि विधिं लोकवदिति चेत्तन्न । यतः ।

अन्तरेण विधिं मोहाद्यः कुर्यात्साम्परायिकम् ।

न तत्स्यादुपकाराय भस्मनीव हुतं हविः ॥ १६॥

अभ्युपगतप्रामाण्यवेदार्थविज्जैमिन्यनुशासनाच्च ।

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम् " इतोऽन्यथा ।

इति साटोपमाहोच्चैर्वेदविज्जैमिनिः स्वयम् ॥ १७॥

मन्त्रवर्णाच्च ।

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः " ।

इति मन्त्रोऽपि निश्शेषं कर्मण्यायुरवासृजत् ॥ १८॥

ज्ञानिनश्च वस्तुनि वाक्यप्रामाण्याभ्युपगमाद्वाक्यस्य च

क्रियापदप्रधानत्वात्ततश्चाभिप्रेतज्ञानाभावः ।

विरहय्य क्रियां नैव संहन्यन्ते पदान्यपि ।

न समस्त्यपदं वाक्यं यत्स्याज्ज्ञानविधायकम् ॥ १९॥

ज्ञानाभ्युपगमेऽपि न दोषः । यतः ।

कर्मणोऽङ्गाङ्गिभावेन स्वप्रधानतयाऽथवा ।

सम्बन्धस्येह संसिद्धेर्ज्ञाने सत्यप्यदोषतः ॥ २०॥

यस्माज्ज्ञानाभ्युपगमानभ्युपगमेऽपि न ज्ञानान्मुक्तिः ।

अतः सर्वाश्रमाणां हि वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

स्वनुष्ठितैर्यथाशक्ति मुक्तिः स्यान्नान्यसाधनात् ॥ २१॥

असदर्थप्रलापोऽयमिति दूषणसंभावनायाह ।

इति हृष्टधियां वाचः स्वप्रज्ञाऽऽध्मातचेतसाम् ।

घुष्यन्ते यज्ञशालासु धूमानद्धधियां किल ॥ २२॥

दूषणोपक्रमावधिज्ञापनायाह ।

अत्राभिदध्महे दोषान् क्रमशो न्यायबृंहितैः ।

वचोभिः पूर्वपक्षोक्तिघातिभिर्नातिसंभ्रमात् ॥ २३॥

चतुर्विधस्यापि कर्मकार्यस्य मुक्तावसंभवान्न मुक्तेः

कर्मकार्यत्वम् ।

अज्ञानहानमात्रत्वान्मुक्तेः कर्म न साधनम् ।

कर्मापमार्ष्टि नाज्ञानं तमसीवोत्थितं तमः ॥ २४॥

कर्मकार्यत्वाभ्युपगमेऽपि दोष एव ।

एकेन वा भवेन्मुक्तिर्यदि वा सर्वकर्मभिः ।

प्रत्येकं चेद्वृथान्यानि सर्वेभ्योऽप्येककर्मता ॥ २५॥

सर्वप्रकारस्यापि कर्मण उत्पत्तित एव विशिष्टसाध्याभि

संबन्धान्न परिशेष्यन्यायसिद्धिः ।

दुरितक्षपणार्थत्वान्न नित्यं स्याद्विमुक्तये ।

स्वर्गादिफलसंबन्धात्काम्यं कर्म तथैव न ॥ २६॥

प्रमाणासंभवाच्च ।

साध्यसाधनभावोऽयं वचनात्पारलौकिकः ।

नाश्रौषं मोक्षदं कर्म श्रुतेर्वक्त्रात्कथंचन ॥ २७॥

अभ्युपगताभ्युपगमाच्च श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिवद्भवतो

निष्प्रयोजनः प्रलापः ।

निषिद्धकाम्ययोस्त्यागस्त्वयापीष्टो यथा मया ।

नित्यस्याफलवत्त्वाच्च न मोक्षः कर्मसाधनः ॥ २८॥

एवं तावत् "मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात् " इति

निरस्तोऽयं

पक्षः । अथाधुना सर्वकर्मप्रवृत्तिहेतुनिरूपणेन

यथावस्थितात्मवस्तुविषयकेवलज्ञानमात्रादेव

सकलसंसारानर्थनिवृत्तिरितीमं पक्षं द्रढयितुकाम

आह ।

इह चेदं परीक्ष्यते । किं यथा प्रतिषिद्धेषु

यादृच्छिकेषु च कर्मसु
स्वाभाविकस्वाशयोत्थनिमित्तवशादेवेदं
हितमिदमहितमिति विशेषान् परिकल्प्य
मृगतृष्णिकोदकपिपासुरिव
लौकिकप्रमाणप्रसिद्धान्येव साधनान्युपादाय
हितप्राप्तयेऽहितनिरासाय च स्वयमेव प्रवर्तते निवर्तते च
तथैवादृष्टार्थेषु काम्येषु नित्येषु च कर्मसु किं
वान्यदेव तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तमिति । किंचातः ।
यद्येवं श्रुणु । यदि तावद्यथावस्थितवस्तुसम्यग्ज्ञानं
प्रमाणभूतं लौकिकमागमिकं वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति
निश्चीयते निवृत्तिशास्त्रं च नाभ्युपगम्यते तदा
हताः कर्मत्यागिनो भ्रान्तिविज्ञानमात्रावष्टम्भादलौकिक
प्रमाणोपात्तकर्मानुष्ठानत्यागित्वाच्च । अथ
मृगतृष्णिकोदकपिपासुप्रवृत्तिनिमित्तवदयथावस्तुभ्रान्ति
विज्ञानमेव सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं तदा वर्द्धामहे वयं
हताः स्थ यूयमिति ।

हितं संप्रेप्सतां मोहादहितं च जिहासताम् ।
उपायान्प्राप्तिहनार्थान् शास्त्रं भासयतेऽर्कवत् ॥ २९॥

एवं तावत्प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणावष्टम्भादात्मनो
निरतिशयसुखहिताव्यतिरेकसिद्धेरहितस्य च
षष्ठगोचरवत्स्वत एवानभिसंबन्धादेवंस्वाभाव्या
त्मानवबोधमात्रादेव हितं मे स्यादहितं मे मा भूदिति
मिथ्याज्ञानं तूषरशुक्तिकानवबोधोत्थमिथ्याज्ञानवत्
प्रवृत्तिनिमित्तमिति निर्धारितम् । शास्त्रं च न
पदार्थशक्त्याधानकृदिति । अथैतस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्च

आरभ्यते ।

न परीप्सां जिहासां वा पुंसः शास्त्रं करोति हि ।

निजे एव तु ते यस्मात्पश्वादावपि दर्शनात् ॥ ३०॥

उक्तं तावदनवबुद्धवस्तुयाथात्म्य एव

विधिप्रतिषेशशास्त्रेष्वधिक्रियत इति ।

लिप्सतेऽज्ञानतोऽलब्धं कण्ठे चामीकरं यथा ।

वर्जितं च स्वतो भ्रान्त्या च्हायायामात्मनो यथा ॥ ३१॥

भयान्मोहावनद्धात्मा रक्षः परिजिहीर्षति ।

पच्चापरिहृतं वस्तु तथालब्धं च लिप्सते ॥ ३२॥

तत्रैतेषु चतुर्षु विषयेषु प्राप्तये परीहाराय

च विभज्य न्यायः प्रदर्श्यते ।

प्राप्तव्यपरिहार्येषु ज्ञात्वोपायाञ्च्छ्रुतेः पृथक् ।

कृत्वाथ प्राप्नुयात्प्राप्यं तथानिष्टं जहात्यपि ॥ ३३॥

अथावशिष्टयोः स्वभावत एव ।

परिहृतावाप्तयोर्बोधाद्धानप्राप्ती न कर्मणा ।

मोहमात्रान्तरायत्वात्क्रियया ते न सिध्यतः ॥ ३४॥

कस्मात्पुनरात्मवस्तुयाथात्म्यावबोधमात्रादेवाभिलषित

निरतिशयसुखावाप्तिनिश्शेषदुःखनिवृत्ती भवतो न तु

कर्मणेति । उच्यते ।

कर्माज्ञानसमुत्थत्वान्नालं मोहापनुत्तये ।

सम्यग्ज्ञानं विरोध्यस्य तामिस्रस्यांशुमानिव ॥ ३५॥

नन्वात्मज्ञानमप्यविद्योपादानम् । न हि

शास्त्रशिष्याचार्याद्यनुपादायात्मज्ञानमात्मानं

लभतः इति । नैष दोषः । यत आत्मज्ञानं हि

स्वतस्सिद्धपरमार्थात्मवस्तुस्वरूपमात्राशयादेवाविद्यातदुत्

पन्न

कारकग्रामप्रध्वंसि स्वात्मोपतावेव शास्त्रादपेक्ष्यते

नोत्पन्नमविद्यानिवृत्तौ। कर्म पुनः स्वात्मोत्पत्तावुत्पन्नं

च। न हिक्रिया कारकनिस्स्पृहा कल्पकोटिव्यवहितफलदानाय

स्वात्मानं बिभर्ति साध्यमानमात्ररूपत्वात्तस्याः। न च

क्रियात्मज्ञानवत्स्वात्मप्रतिलम्भकाल एव स्वर्गादिफलेन

कर्तारं संबध्नाति। आत्मज्ञानं पुनः पुरुषार्थसिद्धौ

नोत्पद्यमानस्वरूपव्यतिरेकेणान्यद्रूपान्तरं साधनान्तरं

वापेक्षते। कुत एतत्। यतः।

बलवद्धि प्रमाणोत्थं सम्यग्ज्ञानं न बाध्यते।

आकाङ्क्षते न चाप्यान्यद्बाधनं प्रति साधनम्॥ ३६॥

स्वपक्षस्य हेत्ववष्टम्भेन समर्थितत्वानिराशङ्क

मुपसंह्रियते।

तस्माद्दुःखोदधेर्हेतोरज्ञानस्यापनुत्तये।

सम्यग्ज्ञानं सुपर्याप्तं क्रिया चेन्नोक्तहेतुतः॥ ३७॥

ननु बलवदपि सम्यग्ज्ञानं सदप्रमाणोत्थेन

बाध्यमानमुपलभामहे यत उत्पन्नपरमार्थबोधस्यापि

कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषाद्यनवबोधोत्थप्रत्यया

आविर्भवन्ति। न ह्यबाधिते सम्यग्ज्ञाने तद्विरुद्धानां

प्रत्ययानां सम्भवोऽस्ति। नैतदेवम्। कुतः।

बाधितत्वादविद्याया विद्यां सा नैव बाधते।

तद्वासना निमित्तत्वं यान्ति विद्यास्मृतेर्ध्रुवन्॥ ३८॥

"कर्माज्ञानसमुत्थत्वात्" इत्युक्तो हेतुस्तस्य च

समर्थनं पूर्वमेवाभिहितं "हितं सम्प्रेप्सताम्"

इत्यादिना। तदभ्युच्चयार्थमविद्यान्वयेन च

संसारान्वयित्वं प्रदर्शयिष्यामीत्यत आह ।

ब्राह्मण्याद्यात्मके देहे लात्वा नात्मेति भावनाम् ।

श्रुतेः किङ्करतामेति वाङ्मनःकायकर्मसु ॥ ३९॥

यस्मात्कर्माज्ञानसमुत्थमेव तस्मात्तद्व्यावृत्तौ निवर्तत

इत्युच्यते ।

दग्धाखिलाधिकारश्चेद्ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः ।

वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्वेदकिङ्करः ॥ ४०॥

अथेतरो घनतराविद्या पटलसंवीतान्तःकरणोऽङ्गीकृत

कर्तृत्वाद्यशेषकर्माधिकारकारणो

विधिप्रतिषेधचोदनासंदंशोपदष्टः

कर्मसु प्रवर्तमानः ।

शुभैः प्राप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम् ।

उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः ॥ ४१॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते घोरे दुःखोदधौ

घटीयन्त्रवदारोहावरोहन्यायेनाधममध्यमोत्तमसुखदुःख

मोहविद्युच्चपलसंपातदायिनीर्विचित्रयोनीश्चण्डोत्पिञ्जल

कश्वसनवेगाभिहताम्भोधिमध्यवर्तिशुष्कालाबुवच्छुभा

शुभव्यामिश्रकर्मवायुसमीरितः ।

एवं चङ्क्रम्यमाणोऽयमविद्याकामकर्मभिः ।

पाशितो जायते कामी म्रियते चासुखावृतः ॥ ४२॥

यथोक्तेऽर्थ आदरविधानाय प्रमाणोपन्यासः ।

श्रुतिश्चेमं जगादार्थं कामस्य विनिवृत्तये ।

तन्मूला संसृतिर्यस्मात्तन्नाशोऽज्ञानहानतः ॥ ४३॥

का त्वसौ श्रुतिरिति चेत् ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्त " "इति नु " इति च

वाजिनः ।

कामबन्धनमेवेदं व्यासोऽप्याह पदेपदे ॥ ४४॥

एष संसारपन्था व्याख्यातः । अथेदानीं तद्व्यावृत्तये

कर्माण्यारादुपकारकत्वेन यथा मोक्षहेतुतां प्रतिपद्यन्ते

तथाभिधीयते ।

तस्यैवं दुःखतप्तस्य कथंचित्पुण्यशीलनात् ।

नित्येहाक्षालितधियो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४५॥

कीदृग्वैराग्यमुत्पद्यत इति । उच्यते ।

नरकाद्धीर्यथास्याभूत्तथा काम्यफलादपि ।

यथार्थदर्शनात्तस्मान्नित्यं कर्म चिकीर्षति ॥ ४६॥

एवं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन ।

शुध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः ।

वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्यथ सुनिर्मलम् ॥ ४७॥

यस्माद्रजस्तमोमलोपसंसृष्टमेव चित्तं

कामबडिशेनाकृष्य विषयदुरन्तसूनास्थानेष निक्षिप्यते

तस्मान्नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरिमार्जनेनापविद्ध

रजस्तमोमलं प्रसन्नमनाकूलं संमार्जितस्फटिकशिलाकल्पं

बाह्यविषयहेतुकेन च रागद्वेषात्मकेनातिग्रहबडिशेना

नाकृष्यमाणं विधूताशेषकल्मषं प्रत्यङ्मात्रप्रवणं

चित्तदर्पणमवतिष्टते । अत इदमभिधीयते ।

व्युत्थिताशेषकामेभ्यो यदा धीरवतिष्ठते ।

तदैव प्रत्यगात्मानं स्वयमेवाविविक्षति ॥ ४८॥

अतःपरमवसिताधिकाराणि कर्माणि प्रत्यक्प्रवणवत्वसूनौ

कृतसंप्रत्तिकानि चरितार्थानि सन्ति ।

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥ ४९॥

यतो नित्यकर्मानुष्ठानस्यैष महिमा ।

तस्मान्मुमुक्षुभिः कार्यमात्मज्ञानाभिलाषिभिः ।

नित्यं नैमित्तिकं कर्म सदैवात्मविशुद्धये ॥ ५०॥

यथोक्तेऽर्थे सर्वज्ञवचनं प्रमाणम् ।

"आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शम" एवेति च स्मृतिः ॥ ५१॥

नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पत्तिर्धर्मोत्पत्तेः

पापहानिस्ततश्चित्तशुद्धिस्ततः

संसारयाथात्म्यावबोधस्ततो वैराग्यं ततो मुमुक्षुत्वं

ततस्तदुपायपर्येषणं

ततः सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासस्ततो

योगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता

ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं

ततोऽविद्योच्च्हेदस्ततश्च स्वात्मन्ये

वावस्थानं "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति "

"विमुक्तश्च विमुच्यते " इति ।

पारम्पर्येण कर्मैवं स्यादविद्यानिवृत्तये ।

ज्ञानवन्नाविरोधित्वात्कर्माविद्यां निरस्यति ॥ ५२॥

न च कर्मणः कार्यमण्वपि मुक्तौ संभाव्यते नापि मुक्तौ

यत्संभवति तत्कर्मापेक्षते । तदुच्यते ।

उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं च क्रियाफलम् ।

नैवं मुक्तिर्यतस्तस्मात्कर्म तस्या न साधनम् ॥ ५३॥

एवं तावत्केवलं कर्म साक्षादविद्यापनुत्तये न

पर्याप्तमिति प्रपञ्चितम् । मुक्तौ च मुमुक्षुज्ञानत

द्विषयस्वाभाव्यानुरोधेन सर्वप्रकारस्यापि कर्मणोऽसंभव

उक्तो "हितं संप्रेप्सताम्" इत्यादिना ।

यादृशश्चारादुपकारकत्वेन ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणां

समुच्चयः संभवति तथा प्रतिपादितम् । अविद्योच्छित्तौ तु

लब्धात्मस्वभावस्यात्मज्ञानस्यैवासाधारणं

साधकतमत्वं

नान्यस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतस्य चेत्येतदधुनोच्यते ।

तत्र ज्ञानं गुणभूतं तावदहेतुरित्येतदाह ।

संनिपत्य न च ज्ञानं कर्माज्ञानं निरस्यति ।

साध्यसाधनभावत्वादेककालानवस्थितेः ॥ ५४॥

समप्रधानयोरप्यसंभव एव ।

बाध्यबाधकभावाच्च पञ्चास्योरणयोरिव ।

एकदेशानवस्थानान्न समुच्चयता तयोः ॥ ५५॥

कुतो बाध्यबाधकभावः । यस्मात् ।

अयथावस्त्वविद्या स्याद्विद्या तस्या विरोधिनी ।

समुच्चयस्तयोरेवं रविशार्वरयोरिव ॥ ५६॥

तस्मादकारकब्रह्मात्मनि परिसमाप्तावबोधस्याशेषकर्म

चोदनानामचोद्यस्वाभाव्यात्कुण्ठता । कथं तत् ।

अभिधीयते ।

बृहस्पतिसवे यद्वत्क्षत्रियो न प्रवर्तते ।

ब्राह्मणत्वाद्यहंमानी विप्री वा क्षत्रकर्मणि ॥ ५७॥

यथायं दृष्टान्त एवं दार्ष्टान्तिकोऽपीत्येतदाह ।

विदेहो वीतसन्देहो नेतिनेत्यवशेषितः ।

देहाद्यनात्मदृक्तद्वत्क्रियां वीक्षतेऽपि न ॥ ५८॥

तस्यार्थस्याविष्करणार्थमुदाहरणम् ।

मृत्स्नेभके यथेभत्वं शिशुरध्यस्य वल्गति ।

अध्यस्यात्मानि देहादीन्मूढस्तद्वत्विचेष्टते ॥ ५९॥

न च वयं ज्ञानकर्मणोः सर्वत्रैव प्रत्याचक्ष्महे । यत्र

प्रयोज्यप्रयोजकभावो ज्ञानकर्मणोस्तत्र नास्मत्पित्रापि शक्यते

निवारयितुम् । तत्र विभागप्रदर्शनायोदाहरणं प्रदर्श्यते ।

स्थाणुं चोरधियालाय भीतो यद्वत्पलायते ।

बुद्ध्यादिभिस्तथात्मानं भ्रान्तोऽध्यारीप्य चेष्टते ॥ ६०॥

एवं यत्रयत्र ज्ञानकर्मणोः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्तत्र

सर्वत्रायं न्यायः । यत्र तु न समकालं नापि

क्रमेणोपपद्यते

समुच्चयः सविषय उच्यते ।

स्थाणोः सतत्त्वविज्ञानं यथा नाङ्गं पलायते ।

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानं तद्वन्नाङ्गं क्रियाविधौ ॥ ६१॥

यस्माद्गुणस्यैतत्स्वाभाव्यम् ।

यद्धि यस्यानुरोधेन स्वभावमनुवर्तते ।

तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यतः ॥ ६२॥

यस्मात् ।

कर्मप्रकरणाकाङ्क्षि ज्ञानं कर्मगुणो भवेत् ।

यद्धि प्रकरणे यस्य तत्तदङ्गं प्रचक्षते ॥ ६३॥

स्वरूपलाभमात्रेण यत्त्वविद्यां निहन्ति नः ।

न तदङ्गं प्रधानं वा ज्ञानं स्यात्कर्मणः क्वचित् ॥ ६४॥

समुच्चयपक्षवादिनाप्यवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यम् ।

यस्मात् ।

अज्ञानमनिराकुर्वज्ज्ञानमेव न सिध्यति ।

विपन्नकारकग्रामं ज्ञानं कर्म न ढौकते ॥ ६५॥

इदं चापरं कारणं ज्ञानकर्मणोः समुच्चयनिबर्हि ।

हेतुस्वरूपकार्याणि प्रकाशतमसोरिव ।

विरोधीनि ततो नास्ति साङ्गत्यं ज्ञानकर्मणोः ॥ ६६॥

एवमुपसंहृते केचित्स्वसम्प्रदायबलावष्टम्भादाहुर्यदे

तद्वेदान्तवाक्यादहं ब्रह्मेति विज्ञानं समुत्पद्यते तन्नैव

स्वोत्पत्तिमात्रेणाज्ञानं निरस्यति । किं तर्हि । अहन्यहनि

द्राघीयसा कालेनोपासीनस्य सतो भावनोपचयान्निश्शेषम्

अज्ञानमपगच्छति "देवो भूत्वा देवानप्येति " इति

श्रुतेः । अपरे तु ब्रुवते वेदान्तवाक्यजनितमहं ब्रह्मेति

विज्ञानं संसर्गात्मकत्वादात्मवस्तुयाथात्म्यावगाह्येव न

भवति । किं तर्हि ।

एतदेव गङ्गास्रोतोवत्सततमभ्यस्यतोऽन्यदेवावाक्यार्थात्मकं

विज्ञानान्तरमुत्पद्यते । अस्य पक्षद्वयस्य निवृत्तय

इदमभिधीयते ।

सकृत्प्रवृत्त्या मृद्नाति क्रियाकारकरूपभृत् ।

अज्ञानमागमज्ञानं साङ्गत्यं नास्त्यतोऽनयोः ॥ ६७॥

एवं तावदनानात्वे ब्रह्मणि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो

निराकृतः । अथाधुना पक्षान्तराभ्युपगमेनापि

प्रत्यवस्थाने पूर्ववदनाश्वासो यथा तथाभिधीयते ।

अनुत्सारितनानात्वं ब्रह्म यस्यापि वादिनः ।

तन्मतेनापि दुस्साध्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ ६८॥

तस्य विभागोक्तिर्दूषणविभागप्रज्ञप्तये ।

ब्रह्मात्मा वा भवेत्तस्य यदि वानात्मरूपकम् ।

आत्मानाप्तिर्भवेन्मोहादितरस्याप्यनात्मनः ॥ ६९॥

तत्र यदि तावद्वास्तवेनैव वृत्तेन ब्रह्म

प्राप्तमात्मस्वाभाव्यात्केवलमासुरमोहापिधानमात्र

मेवानाप्तिनिमित्तं तस्मिन्पक्षे ।

मोहापिधानभङ्गाय नैव कर्माणि कारणम् ।

ज्ञानेनैव फलावाप्तेस्तत्र कर्म निरर्थकम् ॥ ७०॥

अनात्मरूपके तु ब्रह्मणि न कर्म साधनभावं प्रतिपद्यते

नापि ज्ञानं कर्मसमुच्चितमसमुच्चितं वा यस्मादन्यस्य

स्वत एव साधकस्य ब्रह्मणोऽप्यन्यत्वं स्वत एव सिद्धम् ।

तत्रैवम् ।

अन्यस्यान्यात्मताप्राप्तौ न क्वचिद्धेतुसंभवः ।

तस्मिन् सत्यपि नो नष्टः परात्मानं प्रपद्यते ॥ ७१॥

अपरस्मिंस्तु पक्षे विधिः ।

परमात्मानुकूलेन ज्ञानाभ्यासेन दुःखिनः ।

द्वैतिनोऽपि प्रमुच्येरन्न परात्मविरोधिना ॥ ७२॥

इतरस्मिंस्तु पक्षे विधेरेवानवकाशत्वम् । कथम् ।

समस्तव्यस्तभूतस्य ब्रह्मण्येवावतिष्ठतः ।

ब्रूत कर्मणि को हेतुः सर्वानन्यत्वदर्शिनः ॥ ७३॥

सर्वकर्मनिमित्तसंभवासंभवाभ्यां सर्वकर्मसङ्करश्च

प्राप्नोति । यस्मात् ।

सर्वजात्यादिमत्त्वेऽस्य नितरां हेतसंभवः ।

विशेषं ह्यनुपादाय कर्म नैव प्रवर्तते ॥ ७४॥

स्याद्विधिरध्यात्मभिमानादिति चेन्नैवम् । यस्मात् ।

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ।

विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥ ७५॥

अज्ञानकार्यत्वान्न समकालं नापि क्रमेण

ज्ञानकर्मणोर्वस्त्ववस्तु

तन्त्रत्वात्सङ्गतिरस्तीत्येवं निराकृतोऽपि काशं कुशं

वावलम्ब्याह ॥

अथाध्यात्मं पुनर्यायादाश्रितो मूढतां भवेत् ।

स करोत्येव कर्माणि को ह्यज्ञं विनिवारयेत् ॥ ७६॥

सिद्धत्वाच्च न साध्यम् । यतः ।

सामान्येतररूपाभ्यां कर्मात्मैवास्य योगिनः ।

निश्श्वासोच्छ्वासवत्तस्मान्न नियोगमपेक्षते । ॥ ७७॥

अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नात्मकं ब्रह्म । तथा च सति

ज्ञानकर्मणो संभवतो भेदाभेदविषयत्वात्तयोः । तत्र

तावदयं पक्ष एव न संभवति । किं कारणम् । न हि

भिन्नोऽयमित्यभेदबुद्धिमनिराकृत्य भेदबुद्धिः

पदार्थमालिङ्गते । एवं ह्यनभ्युपगमे भिन्नाभिन्न

पदार्थयोरलौकिकत्वं प्रसज्येत । अथ निष्प्रमाणकम

प्याश्रीयते तदप्युभयपक्षाभ्युपगमादभेदपक्षे दुःखि

ब्रह्म स्यादत आह ।

भिन्नाभिन्नं विशेषैश्चेद्दुःखि स्याद्ब्रह्म ते ध्रुवम् ।

अशेषदुःखिता च स्यादहो प्रज्ञात्मवादिनाम् ॥ ७८॥

तस्मात्सम्यगेवाभिहितं न ज्ञानकर्मणोः समुच्चय

इत्युपसंह्रियते ।

तमोऽङ्गत्वं यथा भानोरग्नेश्शीताङ्गता यथा ।

वारिणश्चोष्णता यद्वज्ज्ञानस्यैवं क्रियाङ्गता ॥ ७९॥

यथोक्तोपपत्तिबलेनैव पूर्वपक्षस्योत्सारितत्वाद्वक्तव्यं

नावशेषितमित्यतः प्रतिपत्तिकर्मवत्पूर्वपक्षपरिहाराय

यत्किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत इदमभिधीयते ।

"मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात् " इत्याद्यनुचितं बहु ।

यदभाणि तदन्याय्यं यथा तदधुनोच्यते ॥ ८०॥

योऽयं काम्यानां प्रतिषिद्धानां च त्यागः प्रतिज्ञायते

सा प्रतिज्ञा तावन्न शक्यतेऽनुष्ठातुम् । किं कारणम् ।

कर्मणो हि निर्वृत्तात्मनो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां निवृत्तिः

संभवत्यारब्धफलस्योपभोगेनानारब्धफलस्याशुभस्य

प्रायश्चित्तैरिति । तृतीयोऽपि त्यागप्रकारोऽकर्त्रा

त्मावबोधात् स त्वात्मज्ञानानभ्युपगमाद्भवता

नाभ्युपगम्यते । तत्र यान्यनुपभुक्तफलान्यनारब्धफलानि

तानीश्वरेणापि केनचिदपि न शक्यन्ते परित्यक्तुम् ।

अथारब्धफलानि त्यज्यन्ते तान्यपि न शक्यन्ते त्यक्तुम् ।

किं कारणम् । अनिवृत्तेः । अनिर्वृत्तं हि चिकीर्षितं

कर्म शक्यते त्यक्तुं प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति कर्तुः

स्वातन्त्र्यात् । निर्वृत्ते तु कर्मणि तदसंभवाद्दुरनुष्ठेयः

प्रतिज्ञानार्थः । अशक्यप्रतिज्ञानाच्च ।

न च शक्यते प्रतिज्ञातुं यावज्जीवं काम्यानि

प्रतिषिद्धानि च कर्माणि न करिष्यामीति सुनिपुणानामपि

सूक्ष्मापराधदर्शनात् । प्रमाणाभावाच्च ।

न च प्रमाणमस्ति मोक्षकामो नित्यनैमित्तिके कर्मणी

कुर्यात्काम्यप्रतिषिद्धे च वर्जयेदारब्धफले चोपभोगेन

क्षपयेदिति । आनन्त्याच्च । न चोपचितानां

कर्मणामियत्तास्ति संसारस्यानादित्वात् । न च काम्यैः

प्रतिषिधैर्वा तेषां निवृत्तिरस्ति शुद्ध्यशुद्धिसाम्ये

सत्यविरोधादित्याह ।

न कृत्स्नकाम्यसंत्यागोऽनन्तत्वात्कर्तुमिष्यते ।

निषिद्धकर्मणश्चेत्तु व्यतीतानन्तजन्मसु ॥ ८१॥

स्यान्मतं व्यतीताननन्तजन्मोपात्तानां कर्मणाम् ।

क्षयो नित्येन तेषां चेत्प्रायश्चित्तैर्यथैनसः ।

निष्फलत्वान्न नित्येन काम्यादेर्विनिवारणाम् ॥ ८२॥

प्रमाणाभावाच्च । कथम् ।

पापापनुत्तये वाक्यात्प्रायश्चित्तं यथा तथा ।

गभ्यते काम्यहानार्थं नित्यं कर्म न वाक्यतः ॥ ८३॥

अथापि स्यात्काम्यैरेव काम्यानां पूर्वजन्मोपचितानां क्षयो

भविष्यतीति । तन्न । यतः ।

पाप्मनां पाप्मभिर्नास्ति यथैवेह निराक्रिया ।

काम्यैरपि तथैवास्तु काम्यानामविरोधतः ॥ ८४॥

एवं तावत् "मुक्तेः क्रियाभिः सिद्धत्वात् " इति

निराकृतम् ॥

अथात्मज्ञानस्य सद्भावे प्रमाणासंभव

उक्तस्तत्परिहारायाह ।

श्रुतयस्स्मृतिभिस्सामानन्त्यात्कामिनामिह ।

विदधत्युरुयत्नेन कर्मातो बहुकामदम् ॥ ८५॥

न च बाहुल्यं प्रामाण्ये कारणभावं प्रतिपद्यते । अत आह ।

प्रामाण्याय न बाहुल्यं न ह्येकत्र प्रमाणताम् ।

वस्तुन्यटन्ति मानानि त्वेकत्रैकस्य मानता ॥ ८६॥

यत्तूक्तं "यत्नतो वीक्षमाणोऽपि " इति -- तत्रापि

भवत एवापराधः । कस्मात् । यतः ।

"परीक्ष्य लोकान् " इत्याद्या आत्मज्ञानविधायिनीः ।

नैष्कर्म्यप्रवणास्साध्वीः श्रुतीः किं न शृणोषि ताः ॥

८७॥

ननु " आत्मेत्येवोपासीत " "आत्मा वा अरे

द्रष्टव्यः" इत्यपूर्वविधिश्रुतेः

पुरुषस्यात्मदर्शनक्रियायां नियोगोऽवसीयत इति । नैवम् ।

अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानस्य

सकलानर्थबीजात्मानवबोधोत्सारिणो मुक्तिहेतोरिति ।

विध्यभ्युपगमेऽपि नापूर्वविधिरयम् । अत आह ।

नियमः परिसंख्या वा विध्यर्थोऽपि भवेद्यतः ।

अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥ ८८॥

यच्चोक्तं "विश्वासो नान्यतोऽस्ति नः" इति -- तदपि

निद्रातुरचेतसा त्वया स्वप्नायमानेन प्रलपितम् । किं

कारणम् । न हि वयं प्रमाणबलेनैकात्म्यं प्रतिपद्यामह

ऐकात्म्यस्य स्वत एवानुभवमात्रात्मकत्वात् । अत एव

सर्वप्रमाणावतारासंभवं वक्ष्यति ।

प्रमाणव्यवस्थायाश्चनुभवमात्राश्रयत्वात् ।

अत आह ।

वाक्यैकगम्यं यद्वस्तु नान्यस्मात्तत्र विश्वसेत् ।

नाऽप्रमेये स्वतस्सिद्धेऽविश्वासः कथमात्मनि ॥ ८९॥

यदप्युक्तं "अन्तरेण विधिम् " इति--

तदप्यबुद्धिपूर्वकमिव नः प्रतिभाति ।

यस्मात्कालान्तरफलदायिषु कर्मस्वेतद्घटते ।

आत्मलाभकाल एव फलदायिनि त्वात्मज्ञाने

नैतत्समञ्जसमित्याह ।

ज्ञानात्फले ह्यवाप्तेऽस्मिन्प्रत्यक्षे भवघातिनि ।

उपकाराय तन्नेति न न्याय्यं भाति नो वचः ॥ ९०॥

यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि -- तदपि

तद्विवक्षापरिज्ञानादेवोद्भाव्यते । किं कारणम् । यतो न

जैमिनेरयमभिप्राय आम्नायः । सर्व एव क्रियार्थ इति ।

यदि ह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत् " अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

जन्माद्यस्य यतः "

इत्येवमादिब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं

गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं

श्रीमच्छारीरकं नासूत्रयिष्यत् । असूत्रयच्च ।

तस्माज्जैमिनेरेवायमभिप्रायो यथैव विधिवाक्यानां

स्वार्थमात्रे प्रामाण्यमेवमैकात्म्यवाक्यानामप्यनधिगत

वस्तुपरिच्छेदसाम्यादिति । अत इदमभिधीयते ।

अधिचोदनं य आम्नायस्तस्यैव स्यात्क्रियार्थता ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां ब्रूत कर्मार्थता कथम् ॥ ९१॥

अपि च । ऐकात्म्यपक्ष इवादृष्टार्थकर्मसु भवत्पक्षेऽपि

प्रवृत्तिर्दुर्लक्ष्या । यतः ।

स्वर्गं यियासुर्जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

देहाद्व्युत्थापितस्यैवं कर्तृत्वं जैमिनेः कथम् ॥ ९२॥

न च प्रत्याख्याताशेषशरीरादिकर्मसाधनस्वभाव

स्यात्ममात्रस्य कर्मस्वधिकारः । यस्मात् ।

सर्वप्रमाणासंभाव्यो ह्यहंवृत्त्यैकसाधनः ।

युष्मदर्थमनादित्सुर्जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ९३॥

प्रवृत्तिकारणाभावाच्च । यस्मात् ।

सुखदुःखादिभिर्योग आत्मनो नाहमेक्ष्यते ।

पराक्त्वात्प्रत्यगात्मत्वाज्जैमिनिः प्रेर्यते कथम् ॥ ९४॥

किंच ।

न तावद्योग एवास्ति शरीरेणात्मनः सदा ।

विषयैर्दूरतो नास्ति स्वर्गादौ स्यात्कथं सुखम् ॥ ९५॥

यस्मादन्यथा नोपपद्यते ।

नराभिमानिनं तस्मात्कारकाद्यात्मदर्शिनम् ।

मन्त्र आहोररीकृत्य "कुर्वन्" इति न निर्द्वयम् ॥ ९६॥

यच्चोक्तं "विरहय्य " इति तदपि न सम्यगेव । तथापि

तु न या काचित्क्रिया यत्र क्व चाध्याहरणीया किं तु या

यत्राभिप्रेतसंबन्धं घटयितुं शक्नोत्याकाङ्क्षां च

वाक्यस्य पूरयति सैवाध्याहरणीया । एवंविशिष्टा च

क्रियास्माभिरभ्युपगतैव । सा तूपादित्सितवाक्यार्था

विरोधिन्येव नाभूतार्थप्रादुर्भावफलेति ।

षड्भावविकाररहितात्मवस्तुनो निर्धूताशेष

द्वैतानर्थस्यापराधीनप्रकाशस्य

विजिज्ञापयिषितत्वादस्यस्मीत्यादिक्रियापदं

स्वमहिमसिद्धार्थप्रतिपादनसमर्थमभ्युपगन्तव्यं न

विपरीतार्थप्रतिपादनपरमिति ।

धावेदिति न दानार्थे पदं यद्वत्प्रयुज्यते ।

एधीत्यादि तथा नेच्छेत्स्वतः सिद्धार्थवाचिनि ॥ ९७॥

न च यथोक्तवस्तुवृत्तप्रतिपादनव्यतिरेकेण

तत्त्वमस्यादिवाक्यं वाक्यार्थान्तरं वक्तीति

शक्यमध्यवसातुमित्याह ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां स्वतस्सिद्धार्थबोधनात् ।

अर्थान्तरं न संद्रष्टुं शक्यते त्रिदशैरपि ॥ ९८॥

यस्मादेवम् ।

अतः सर्वाश्रमाणां तु वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

स्वनुष्ठितैर्न मुक्तिः स्याज्ज्ञानादेव हि सा यतः ॥ ९९॥

तस्माच्च कारणादेतदप्युपपन्नम् ।

स्वमनोरथसंक्लृप्तप्रज्ञाध्मातधियामतः ।

श्रोत्रियेष्वेव वाचस्ताः शोभन्ते नात्मवेदिषु ॥ १००।

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

नैष्कर्म्यसिद्धिः/द्वितीयोऽध्यायः

< नैष्कर्म्यसिद्धिः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वात्तेषां स्वारम्भक

विषयोपनिपातित्वादात्मनश्चाशेषप्रमेयवैलक्षण्या

त्सर्वानर्थैकहेत्वज्ञानापनोदिज्ञानदिवाकरोदयहेतुत्वं

वस्तुमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपटीयसस्तत्त्वमस्यादेर्वचस

एवेति बह्वीभिरुपपत्तिभिः प्रदर्शितम् ।

अतस्तदर्थारतिपत्तौ यत्कारणं तदपनयनाय

द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

श्रावितो वेत्ति वाक्यार्थं नꣳएत्तत्त्वमसीत्यतः ।

त्वंपदार्थानभिज्ञत्वादतस्तत्प्रक्रियोच्यते ॥ १॥

योऽयमहंब्रह्मेति वाक्यार्थस्तत्प्रतिपत्तिर्वाक्यादेवेति

प्रत्यक्षादीनामनेवंविषयत्वादित्यवादिषं तस्य

विशुद्ध्यर्थमनैकात्त्रिकत्वं पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्यते ।

कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ च कश्चिदाप्नोति निर्वृतिम् ।

श्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मार्यते च वचोऽपरः ॥ २॥

एतत्प्रसङ्गेन श्रोत्रन्तरोपन्यासमुभयत्रापि संभावनायाह ।

वाक्यश्रवणमात्राच्च पिशाचकवदाप्नुयात् ।

त्रिषु यादृच्छिकी सिद्धिः स्मार्यमाणे तु निश्चिता ॥ ३॥

नायमनैकान्तिको हेतुः । यतः ।

सर्वोऽयं महिमा ज्ञेयो वाक्यस्यैव यथोदितः ।

वाक्यार्थं न ह्यृते वाक्यात्कश्चिज्जानाति तत्त्वतः ॥ ४॥

वाक्यं च प्रतिपादनाय प्रवृत्तं सत्प्रतिपादयत्येव

सर्वप्रमाणानामप्येवंवृत्तत्वात् ।

नाहंग्राह्ये न तद्धीने न प्रत्यङ्नापि दुःखिनि ।

विरोधः सदसीत्यस्माद्वाक्याभिज्ञस्य जायते ॥ ५॥

नाविरक्तस्य संसारान्निविवृत्सा ततो भवेत् ।

न चानिवृत्ततृष्णस्य पुरुषस्य मुमुक्षुता ॥ ६॥

न चामुमुक्षोरस्तीह गुरुपादोपसर्पणम् ।

न विना गुरुसंबन्धं वाक्यस्य श्रवणं भवेत् ॥ ७॥

तथा पदपदार्थौ च न स्तो वाक्यमृते क्वचित् ।

अन्वयव्यतिरेकौ च तावृते स्तां कैमाश्रयौ ॥ ८॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना वाक्यार्थबोधनम् ।

न स्यात्तेन विनाज्ञानप्रहाणं नोपपद्यते ॥ ९॥

विनाज्ञानप्रहाणेन पुरुषार्थः सुदुर्लभः ।

तस्माद्यथोक्तसिद्ध्यर्थं परो ग्रन्थोऽवतार्यते ॥ १०॥

वर्चस्कं त्वन्नकार्यत्वाद्यथा नात्मेति गम्यते ।

तद्भागः सेन्द्रियो देहस्तद्वत्किमिति नेक्ष्यते ॥ ११॥

आद्यन्तयोरनात्मत्वे प्रसिद्धे मध्येऽपि कः प्रतिबन्धः ।

प्रागनात्मैव जग्धं सदात्मतामेत्यविद्यया ।

स्रगालेपनवद्देहं तस्मात्पश्येद्विविक्तधीः ॥ १२॥

अथैवमपि मद्वचनं नाद्रियसे स्वयमेवैतस्माच्छरीराद्

अशुचिराशेर्निराशो भविष्यसि ।

मन्यसे तावदस्मीति यावदस्मान्न नीयसे ।

श्वभिः क्रोडीकृते देहे नैवं त्वमभिमंस्यसे ॥ १३॥

शिर आक्रम्य पादेन भर्त्सयत्यपरान् शुनः ।

दृष्ट्वा साधारणं देहं कस्मात्सक्तोऽसि तत्र भोः ॥ १४॥

श्रुतिपरिप्रापितोऽयमर्थोऽनात्मा बुद्ध्यादिदेहान्त इतीदमाह ।

बुसव्रीहिपलालांशैर्बीजमेकं त्रिधा यथा ।

बुद्धिमांसपुरीषांशैरन्नं तद्वदवस्थितम् ॥ १५॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तौ सत्यां न रागद्वेषाभ्यां विक्रियते

विपश्चिदित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः ।

वर्चस्के संपरित्यक्ते दोषतश्चावधारिते ।

यदि दोषं वदेत्तस्मै किं तत्रोच्चरितुर्भवेत् ॥ १६॥

तद्वत्सूक्ष्मे तथा स्थूले देहे त्यक्ते विवेकतः ।

यदि दोषं वदेत्ताभ्यां किं तत्र विदुषो भवेत् ॥ १७॥

एतावदेव ह्यहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थाप्रतिपत्तौ कारणं

यदुत बुद्ध्यादौ देहान्ते ह्यहंममेति निस्सन्धिबन्धनो ग्रहः ।

तद्व्यतिरेके हि न कुतश्चिद्विभज्यत एकल एव प्रत्यगात्म

न्यवतिष्ठत इत्याह ।

रिपौ बन्धौ स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।

विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेश्विव ॥ १८॥

इतश्चानात्मा देहादिः ।

घटादिवच्च दृश्यत्वात्तैरेव करणैर्दृशेः ।

स्वप्ने चानन्वयाज्ज्ञयो देहोऽनात्मेति सूरिभिः ॥ १९॥

देहादिकार्यकरणसंघातव्यतिरेकाव्यतिरेकदर्शिनः

प्रत्यक्षत एव विरुद्धं कार्यमुपलभ्यते ।

चतुर्भिरुह्यते यत्तत्सर्वशक्त्या शरीरकम् ।

तूलायते तदेवाहंधियाघ्रातमचेतसाम् ॥ २०॥

प्रसिद्धत्वाप्रकरणार्थोपसंहारायाह ।

स्थूलं युक्त्या निरस्यैवं नभसो नीलतामिव ।

देहं सूक्ष्मं निराकुर्यादतो युक्तिभिरात्मनः ॥ २१॥

कथं देहं सूक्ष्मं निराकुर्यादिति । उच्यते ।

अहंममत्वयत्नेच्छा नात्मधर्माः कृशत्ववत् ।

कर्मत्वेनोपलभ्यत्वादपायित्वाच्च वस्त्रवत् ॥ २२॥

वैधर्म्ये दृष्टान्तः ।

नोष्णिमानं दहत्यग्निः स्वरूपत्वाद्यथा ज्वलन् ।

तथैवात्मात्मनो विद्यादहं नैवाविशेषतः ॥ २३॥

एकस्यात्मनः कर्मकर्तृभावः सर्वथा नोपपद्यत इति श्रुत्वा

मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते । अहंप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ग्राहक

आत्मेति तन्निवृत्त्यर्थमाह ।

यत्कर्मको हि यो भावो नासौ तत्कर्तृको यतः ।

घटप्रत्ययवत्तस्मान्नाहं स्याद्द्रष्टृकर्मकः ॥ २४॥

अत्राह प्रत्यक्षेणात्मनः कर्मकर्तृत्वाभ्युपगमे

तत्पादोपजीविनानुमानेन प्रत्यक्षोत्सारणमयुक्तमिति

चोद्यं तन्निराकरणाय प्रत्यक्षोपन्यासः ।

यत्र यो दृश्यते द्रष्ट्रा तस्यैवासौ गुणो न तु ।

द्रष्टृस्थं दृश्यतां यस्मान्नैवेयाद्द्रष्टृबोधवत्

॥ २५॥

प्रत्यक्षेणैव भवदभिमतस्य प्रत्यक्षस्याभासीकृतत्वात्

सुस्थमेवानुमानम् । अतस्तदेव प्रक्रियते तत्र च

विकल्पदूषणाभिधानम् ।

नात्मना न तदंशेन गुणः स्वस्थोऽवगम्यते ।

अभिन्नत्वात्समत्वाच्च निरंशत्वादकर्मतः ॥ २६॥

न युगपन्नपि क्रमेणोभयथा चैकस्य धर्मिणो

ग्राह्यग्राहकत्वमुपपद्यत इति प्रतिपादनायाह ।

द्रष्टृत्वेनोपयुक्तत्वात्तदैव स्यान्न दृश्यता ।

कालान्तरे चेद्दृश्यत्वं न ह्यद्रष्टृकमिष्यते ॥ २७॥

सन्तु काममनात्मधर्मा ममत्वादयो

यथोक्तन्यायबलादनात्मतयैव

च तेषु व्यवहारादहंरूपस्य तु प्रत्यगात्मसंबन्धितयैव

प्रसिद्धेरहंब्रह्मास्मीति श्रुतेश्चानात्मधर्मत्वमयुक्तमिति

चेत्तन्न ।

अहंधर्मस्त्वभिन्नश्चेदहंब्रह्मेति वाक्यतः ।

गौरोऽहमित्यनैकान्तो वाक्यं तद्व्यपनेतृ तत् ॥ २८॥

कथं वाक्यं तद्व्यपनेतृ तदिति । उच्यते ।

योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ।

ब्रह्मास्मीतिधियाशेषा ह्यहंबुद्धिर्निवर्त्यते ॥ २९॥

अहंपरिच्छेदव्यावृत्तौ न किंचिदव्यावृत्तं

द्वैतजातमवशिष्यते

द्वितीयसंबन्धस्य तन्मूलत्वात् । अत आह ।

निवृत्तायामहंबुद्धौ ममधीः प्रविलीयते ।

अहंबीजा हि सा सिद्ध्येत्तमोऽभावे कुतः फणी ॥ ३०॥

विवक्षितदृष्टान्तांशज्ञापनाय दृष्टान्तव्याख्या ।

तमोऽभिभूतचित्तो हि रज्ज्वां पश्यति रोषणम् ।

भ्रान्त्या भ्रान्त्या विना तस्मान्नोरगं स्रजि वीक्षते ॥ ३१॥

अनन्वयाच्च नात्मधर्मोऽहङ्कारः ।

आत्मनश्चेदहंधर्मो यायान्मुक्तिसुषुप्तयोः ।

यतो नान्वेति तेनायमन्यदीयो भवेदहम् ॥ ३२॥

आत्मधर्मत्वाभ्युपगमेऽपरिहार्यदोषप्रसक्तिश्च ।

यद्यात्मधर्मोऽहङ्कारो नित्यत्वं तस्य बोधवत् ।

नित्यत्वे मोक्षशास्त्राणां वैयर्थ्यं प्राप्नुयाद्{}ध्रुवम् ॥

३३॥

स्यात्परिहारः

स्वाभाविकधर्मत्वाभ्युपगमेऽप्याम्रादिफलवदिति

चेत्तन्न ।

आम्रादेः परिणामित्वाद्गुणहानिर्गुणान्तरैः ।

अविकारि तु तद्ब्रह्म "न हि द्रष्टुरि"तिश्रुतेः ॥ ३४॥

अहङ्कारस्य चागमापायित्वात्तद्धर्मिणश्चानित्यत्वं

प्राप्नोति ।

आगमापायिनिष्ठत्वादनित्यत्वमियाद्दृशिः ।

उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् ॥ ३५॥

अस्त्वनित्यत्वं कमुपालभेमहि प्रमाणोपपन्नत्वादिति चेत्तन्न ।

सदाविलुप्तसाक्षित्वं स्वतस्सिद्धं न पार्यते ।

अपह्नोतुं घटस्येव कुशाग्रीयधियात्मनः ॥ ३६॥

एतस्माच्च हेतोरहंकारस्यानात्मधर्मत्वमवसीयताम् ।

प्रमाणैश्चावगम्यत्वाद्घटादिवदहंदृशेः ।

यतो राधिः प्रमाणानां स कथं तैः प्रसिध्यति ॥ ३७॥

धर्मधर्मिणोश्चेतरेतरविरुद्धात्मकत्वादसङ्गतिः ।

धर्मिणश्च विरुद्धत्वान्न दृश्यगुणसङ्गतिः ।

मारुतान्दोलितज्वालं शैत्यं नाग्निं सिसृप्सति ॥ ३८॥

तस्माद्विस्रब्धमुपगम्यताम् ।

द्रष्टृत्वं दृश्यता चैव नैकस्मिन्नेकदा क्वचित् ।

दृश्यदृश्यो न च द्रष्टा द्रष्टुर्दर्शी दृशिर्न च ॥

३९॥

सर्वसंव्यवहारलोपश्च प्राप्नोति । यस्मात् ।

द्रष्टापि यदि दृश्याया आत्मेयात्कर्मतां धियः ।

यौगपद्यमदृश्यत्वं वैयर्थ्यं चाप्नुयाच्च्हृतिः ॥ ४०॥

कुतः । यस्मात् ।

नालुप्तदृष्टेर्दृश्यत्वं दृश्यत्वे द्रष्टृता कुतः ।

स्याच्चेद्दृगेकं निर्दृश्यं जगद्वा स्यादसाक्षिकम् ॥ ४१॥

उक्तयुक्तिं दृढीकर्तुमागमोदाहरणोपन्यासः ।

आर्तमन्यद्दृशेः सर्वं "नेति नेती"ति चासकृत् ।

वदन्ती निर्गुणं ब्रह्म कथं श्रुतिरुपेक्ष्यते ॥ ४२॥

"महाभूतान्यहंकार" इत्येतत्क्षेत्रमुच्यते ।

न दृशेर्द्वैतयोगोऽस्ति विश्वेश्वरमतादपि ॥ ४३॥

अधुना प्रकृतार्थोऽपसंहारः ।

एवमेतद्विरुग्ज्ञेयं मिथ्यासिद्धमनात्मकम् ।

मोहमूलं सुदुर्बोधं द्वैतं युक्तिभिरात्मनः ॥ ४४॥

कुतो मिथ्यासिद्धत्वं द्वैतस्येति चेत् ।

न पृथङ्नात्मना सिद्धिरात्मनोऽन्यस्य वस्तुनः ।

आत्मवत्कल्पितस्तस्मादहंकारादिरात्मनि ॥ ४५॥

तस्मादज्ञानविजृम्भितमेतत् ।

दृश्याः शब्दादयः क्लृप्ता द्रष्टृ च ब्रह्म निर्गुणम् ।

अहं तदुभयं बिभ्रद्भ्रान्तिमात्मनि यच्छति ॥४६॥

तत एवेयमभिन्नस्यात्मनो भेदबुद्धिः ।

दृगेका सर्वभूतेषु भाति दृश्यैरनेकवत् ।

जलभाजनभेदेन मयूखस्रग्विभेदवत् ॥ ४७॥

यथोक्तार्थस्य प्रतिपत्तये दृष्टान्तः ।

मित्रोदासीनशत्रुत्वं यथैकस्यान्यकल्पनात् ।

अभिन्नस्य चित्तेस्तद्वद्भेदोऽन्तःकरणाश्रयः ॥ ४८॥

अपहारो यथा भानोः सर्वतो जलपात्रकैः ।

तत्क्रियाकृतिदेशाप्तिस्तथा बुद्धिभिरात्मनः ॥ ४९॥

न च विरुद्धधर्मणामेकत्रानुपपत्तिः ।

कल्पितानामवस्तुत्वात्स्यादेकत्रापि संभवः ।

कमनीयाशुचिः स्वाद्वीत्येकस्यामिव योषिति ॥ ५०॥

न चायं क्रियाकारकफलात्मक आभास ईषदपि

परमार्थवस्तु स्पृशति तस्य मोहमात्रोपादानत्वात् ।

अभूताभिनिवेशेन स्वात्मानं वञ्चयत्ययम् ।

असत्यपि द्वितीयेऽर्थे सोमशर्मपिता यथा ॥ ५१॥

वस्तुयाथात्म्यानवबोधपटलावनद्धाक्षः सन् ।

सुभ्रूः सुनासा सुमुखी सुनेत्रा चारुहासिनी ।

कल्पनामात्रसंमोहाद्रामेत्यालिङ्गतेऽशुचिम् ॥ ५२॥

सर्वस्यानर्थजातस्य जिहासितस्य मूलमहंकार एव

तस्यात्मनात्मोपरागात् । न तु परमार्थत आत्मनोऽविद्यया

तत्कार्येण वा संबधोऽभूदस्ति भविष्यति वा

तस्यापरिलिप्तदृष्टिस्वाभाव्यात् ।

दृश्यानुरक्तं तद्द्रष्टृ दृश्यं द्रष्ट्रनुरञ्जितम् ।

अहंवृत्त्योहयं रक्तं तन्नाशेऽद्वैततात्मनः ॥ ५३॥

इह केचिच्चोदयन्ति योऽयमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मत

योत्सारितोऽहंकारो वाक्यार्थप्रतिपत्तये सोऽयं विपरीतार्थः

संवृत्तो यस्मादहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माहंपदार्थयोः

सामानाधिकरण्यश्रवणादनात्मार्थेन सामानाधिकरण्यं

प्राप्नोति । वक्तव्या च प्रत्यगात्मनि तस्य वृत्तिरिति सोच्यते

प्रसिद्धलक्षणागुणवृत्तिभिः ।

नाज्ञासिषमिति प्राह सुषुप्तादुत्थितोऽपि हि ।

अयोदाहादिवत्तेन लक्षणं परमात्मनः ॥ ५४॥

प्रत्यक्त्वादतिसूक्ष्मत्वादात्मदृष्ट्यनुशीलनात् ।

अतो वृत्तीर्विहायान्या ह्यहंवृत्त्योपलक्षते ॥ ५५॥

आत्मना चाविनाभावमथवा विलयं व्रजेत् ।

न तु पक्षान्तरं यायादतश्चाहंधियोच्यते ॥ ५६॥

कीदृक्पुनर्वस्तु लक्ष्यम् ।

नामादिभ्यः परो भूमा निष्कलोऽकारकोऽक्रियः ।

स एवात्मवतामात्मा स्वतस्सिद्धः स एव नः ॥ ५७॥

अज्ञानोत्थबुद्ध्यादिकर्तृत्वोपाधिमात्मानं

परिगृह्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामहं सुखी दुःखी

चेत्यहंकारादेरनात्मधर्मत्वमुक्तं

केवलात्माभ्युपगमेऽशक्यत्वात्फलाभावाच्च ।

अथेदानीमविद्यापरिकल्पितं साक्षित्वमाश्रित्य

कर्तृत्वाद्यशेषपरिणामप्रतिषेधायाह ।

एष सर्वधियां नृत्तमविलुप्तैकदर्शनः ।

वीक्षतेऽवीक्षमाणोऽपि निमिषत्तद्ध्रुवोऽध्रुवम् ॥ ५८॥

ननु सर्वसिद्धान्तानामपि स्वस्वदृष्ट्यपेक्षयोपपन्नत्वा

दितरेतरदृष्ट्यपेक्षया दुस्स्थितसिद्धिकत्वान्नैकत्रापि

विश्वासं पश्यामो न च सर्वतार्किकैरदूषितं समर्थितं

सर्वतार्किकोपद्रवापसर्पणाय वर्त्म संभावयामः ।

उच्यते । विस्रब्धैः संभाव्यतामनुभवमात्रशरणत्वात्

सर्वतार्किकप्रस्थानानाम् । तदभिधीयते ।

इमं प्राशिकमुद्दिश्य तर्कज्वरभृशातुराः ।

त्वाच्छिहरस्कवचोजालैर्मोहयन्तीतरेतरम् ॥ ५९॥

अत्रापि चोदयन्ति । अनुभवात्मनोऽपि विक्रियाभ्युपगमेऽन

भ्युपगमेऽपि दोष एव । यस्मादाह ।

"वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्येव तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः " ॥ ६०॥

बुद्धिजन्मनि पुंसश्च विकृतिर्यद्यनित्यता ।

अथाविकृतिरेवायं प्रमातेति न युज्यते ॥ ६१॥

अस्य परिहारः ।

ऊर्ध्वं गच्छति धूमे खं भिद्यते स्विन्न भिद्यते ।

न भिद्यते चेत्स्थास्नुत्वं भिद्यते चेद्भिदास्य का ॥ ६२॥

इत्येतत्प्रतिपत्त्यर्थमाह ।

अविक्रियस्य भोक्तृत्वं स्यादहंबुद्धिविभ्रमात् ।

नौयानविभ्रमाद्यद्वन्नगेषु गतिकल्पनम् ॥ ६३॥

यथोक्तार्थाविष्करणाय दृष्टान्तान्तरोपादानम् ।

यथा जात्यमणेः शुभ्रा ज्वलन्ती निश्चला शिखा ।

संनिध्यसंनिधानेषु घटादीनामविक्रिया ॥ ६४॥

अयमत्रांशो विवक्षित इति ज्ञापनायाह ।

यदवस्था व्यनक्तीति तदवस्थैव सा पुनः ।

भण्यते न व्यनक्तीति घटादीनामसंनिधौ ॥ ६५॥

तत्र च ।

सर्वधीव्यञ्जकस्तद्वत्परमात्मा प्रदीपकः ।

संनिध्यसंनिधानेषु धीवृत्तिनामविक्रियः ॥ ६६॥

न प्रकाशक्रिया काचिदस्य स्वात्मनि विद्यते ।

उपचारात्क्रिया सास्य यः प्रकाशस्य संनिधिः ॥ ६७॥

मैवं शङ्किष्ठाः सांख्यराध्यान्तोऽयमिति । यतः ।

यथा विशुद्ध आकाशे सहसैवाभ्रमण्डलम् ।

भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहाखिलं जगत् ॥ ६८॥

तस्मादेष कूटस्थो न द्वैतं मनागपि स्पृशति । यतः ।

शब्दाद्याकारनिर्भासाः क्षणप्रध्वंसिनीर्दृशा ।

नित्योऽक्रमदृगात्मैको व्याप्नोतीव धियोऽनिशम् ॥ ६९॥

एवं च सति बुद्धेः परिणामित्वं युक्तम् ।

अतीतानागतेहत्यान्युगपत्सर्वगोचरान् ।

वेत्त्यात्मवन्न धीर्यस्मात्तेनेयं परिणामिनी ॥ ७०॥

ततश्चैतत्सिद्धम् ।

अपश्यन्पश्यतीं बुद्धिमशृण्वन् शृण्वतीं तथा ।

निर्यत्नोऽविक्रियोऽनिच्च्हन्निच्च्हन्तीं चाप्यलुप्तदृक् ॥ ७१॥

द्विषन्तीमद्विषन्नात्मा कुप्यन्तीं चाप्यकोपनः ।

निर्दुःखो दुःखिनीं चैव निस्सुखः सुखिनीमपि ॥ ७२॥

अमुह्यमानो मुह्यन्तीं कल्पयन्तीमकल्पयन् ।

स्मरन्तीमस्मरंश्चैव शयानामस्वपन्मुहुः ॥ ७३॥

सर्वाकारां निराकारः स्वार्थोऽस्वार्थां निरिङ्गनः ।

निस्त्रिकालस्त्रिकालस्थां कूटस्थः क्षणभङ्गुराम् ॥ ७४॥

निरपेक्षश्च सापेक्षां पराचीं प्रत्यगद्वयः ।

सावधिं निर्गतेयत्तः सर्वदेहेषु पश्यति ॥ ७५॥

एतस्माच्च कारणादयमर्थो व्यवसीयताम् ।

दुःखी यदि भवेदात्मा कस्साक्षी दुःखिनो भवेत् ।

दुःखिनः साक्षितायुक्ता साक्षिणो दुःखिता तथा ॥ ७६॥

पूर्वस्यैव व्याख्यानार्थमाह ।

नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ।

धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥ ७७॥

एवं सर्वस्मिन् व्यभिचारिण्यात्मवस्त्वेवाव्यभिचारीत्यनुभवतो

व्यवस्थापनायाह ।

प्रमाणतन्निभेष्वस्या नोच्च्हित्तिर्मम संविदः ।

मत्तोऽन्यद्रूपमाभाति यत्तत्स्यात्क्षणभङ्गि हि ॥ ७८॥

उत्पत्तिस्थितिभङ्गेषु कुम्भस्य वियतो यथा ।

नोत्पत्तिस्थितिनाशास्स्युर्बुद्धेरेवं ममापि च ॥७९॥

सुखदुःखसंबन्धानां च प्रत्यक्षत्वान्न

श्रद्धामात्रग्राह्यमेतत् ।

सुखदुःखादिसंबन्धां यथा दण्डेन दण्डिनम् ।

राधको वीक्षते बुद्धिं साक्षी तद्वदसंहतः ॥ ८०॥

एतस्माच्च हेतोर्धियः परिणामित्वं युक्तम् ।

येनैवास्या भवेद्योगः सुखकुम्भादिना धियः ।

तं विदन्ती तदैवान्यं वेत्ति नातो विकारिणी ॥ ८१॥

अस्याश्च क्षणभङ्गरत्वे स्वयमेवात्मा साक्षी । न हि

कूटस्थावबोधमन्तरेण बुद्धेरेवाविर्भावतिरोभावादि

सिद्धिरस्ति ।

परिणामिधियां वृत्तं नित्याक्रमदृगात्मना ।

षड्भावविक्रियामेति व्याप्तं खेनाङ्करो यथा ॥ ८२॥

सत आत्मनश्चाविकारित्वे युक्तिः ।

स्मृतिस्वप्नप्रबोधेषु न कश्चित्प्रत्ययो धियः ।

दृशाव्याप्तोऽस्त्यतो नित्यमविकारी स्वयंदृशिः ॥ ८३॥

एवं तावत्पराभ्युपगतप्रक्रियाप्रस्थानेन

निरस्ताशेषविकारैकात्म्यं

प्रतिपादितमुपपत्तिभिः । अथाधुना श्रौतीं

प्रक्रियामवलम्ब्योच्यते ।

अस्तु वा परिणामोऽस्य दृशेः कूटस्थरूपतः ।

कल्पितोऽपि मृषैवासौ दण्डस्येवाप्सु वक्रता ॥ ८४॥

षट्सु भावविकारेषु निषिद्धेश्वेवमात्मनि ।

दोषः कश्चिदिहासक्तुं न शक्यस्तार्किकश्वभिः ॥ ८५॥

प्रकृतमेवोपादाय बुद्धेः परिणामित्वमात्मनश्च

कूटस्थत्वं युक्तिभिरुच्यते ।

प्रत्यर्थं तु विभिद्यन्ते बुद्धयो विषयोन्मुखाः ।

न भिदावगतेस्तद्वत्सर्वास्ताश्चिन्निभा यतः ॥ ८६॥

स्वसंबद्धार्थ एव ।

सावशेषपरिच्छेदिन्यत एव न कृत्स्नवित् ।

नो चेत्परिणमेद्बुद्धिः सर्वज्ञा स्वात्मवद्भवेत् ॥ ८७॥

अतोऽवगतेरेकत्वात् ।

चण्डालबुद्धेर्यद्दृष्टृ तदेव ब्रह्मबुद्धिदृक् ।

एकं तदुभयोर्ज्योतिर्भास्यभेदादनेकवत् ॥ ८८॥

कस्मात् ।

अवस्थादेशकालादिभेदो नास्त्यनयोर्यतः ।

तस्माज्जगद्धियां वृत्तं ज्योतिरेकं सदेक्षते ॥ ८९॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वे प्रतिबुद्धपरमार्थतत्त्वस्या

प्यप्रतिबुद्धदेहसंबद्धादशेषदुःखसंबन्ध इति चेत्तन्न ।

बोधात्प्रागपि दुःखित्वं नान्यदेहोत्थमस्ति नः ।

बोधादूर्ध्वं कुतस्तत्स्याद्यत्र स्वगतमप्यसत् ॥ ९०॥

न चेयं स्वमनीषिकेति ग्राह्यम् । कुतः ।

श्रुत्यवष्टम्भात् ।

शब्दाद्याकारनिर्भासा हानोपादानधर्मिणी ।

भास्येत्याह श्रुतिर्दृष्टिरात्मनोऽपरिणामिनः ॥ ९१॥

का त्वसौ श्रुतिः ।

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं न पश्येर्दृश्यमानया ।

विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्धियां पतिम् ॥ ९२॥

यस्मात्सर्वप्रमाणोपपन्नोऽयमर्थस्तस्मादतोऽन्यथावादिनो

जात्यन्धा इवानुकम्पनीया इत्याह ।

तदेतदद्वयं ब्रह्म निर्विकारं कुबुद्धिभिः ।

जात्यन्धगजदृष्ट्येव कोटिशः परिकल्प्यते ॥ ९३॥

प्रमाणोपपनस्यार्थस्यासंभावनात्तदनुकम्पनीयत्वसिद्धिः ।

तदेतदाह ।

यद्यद्विशेषणं दृष्टं नात्मनस्तदनन्वयात् ।

खस्य कुम्भादिवत्तस्मादात्मा स्यान्निर्विशेषणः ॥ ९४॥

अतश्चात्मनो भेदासंस्पर्शो भेदस्य मिथ्यास्वाभाव्यादत

आह ।

अवगत्यात्मनो यस्मादागमापायि कुम्भवत् ।

साहंकारमिदं विश्वं तस्मात्तत्स्यात्कचादिवत् ॥ ९५॥

सर्वस्यैवानुमानव्यापारस्य फलमियदेव यद्विवेकग्रहणम् ।

तदुच्यते ।

बुद्धेरनात्मधर्मत्वमनुमानात्प्रसिद्ध्यति ।

आत्मनोऽप्यद्वितीयत्वमात्मत्वादेव सिद्ध्यति ॥ ९६॥

यद्यप्ययं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यगृहीतितत्फलात्मक

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तः संसारोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनात्मतया

निर्माल्यवदपविद्धः । तथापि तु नैवासौ स्वतस्सिद्धात्म

व्यतिरिक्तानात्मप्रकृतिपदार्थव्यपाश्रयः सांख्यानामिव ।

किं तर्हि ।

स्वतस्सिद्धानुदितानस्तमितकूटस्थात्मप्रज्ञानमात्र

शरीरप्रतिबिम्बिताविचारितसिद्धात्मानवबोधाश्रय एव

तदुपादानत्वात्तस्येतीममर्थं निर्वक्तुकाम आह ।

ऋते ज्ञानं न सन्त्यर्था अस्ति ज्ञानमृतेऽपि तान् ।

एवं धियो हिरुग्ज्योतिर्विविच्यादनुमानतः ॥ ९७॥

यस्मात्प्रमाणप्रमेयव्यवहार आत्मानवबोधाश्रय

एव तस्मात्सिद्धमात्मनोऽप्रमेयत्वम् । नैव हि कार्यं

स्वकारणमतिलङ्घ्यान्यत्राकारक आस्पदमुपनिबध्नाति ।

अत आह ।

व्यवधीयन्त एवामी बुद्धिदेहघटादयः ।

आत्मत्वादात्मनः केन व्यवधानं मनागपि ॥ ९८॥

स्वयमनवगमात्मकत्वादनवगमात्कत्वं च

मोहमात्रोपादानत्वात् ।

प्रमाणमन्तरेणैषां बुद्ध्यादीनामसिद्धता ।

अनुभूतिफलार्थित्वादात्मा ज्ञः किमपेक्षते ॥ ९९॥

वक्ष्यमाणेतरेतराध्याससिद्ध्यर्थमुक्तव्यतिरेकानुवादः ।

घटबुद्धेर्घटाच्चर्थाद्द्रष्टुर्यद्वद्विभिन्नता ।

अहंबुद्धेरहंगम्याद्दुःखिनश्च तथा दृशेः ॥ १००॥

एवमेतयोरात्मानात्मनोः स्वतः परतः सिद्धयोर्लौकिकरज्जु

सर्पाध्यारोपवदविद्योपाश्रय एवेतरेतराध्यारोप इत्येतदाह ।

अभ्रयानं यथा मोहाच्च्हशभृत्यध्यवस्यति ।

सुखित्वादीन्धियो धर्मास्तद्वदात्मनि मन्यते ॥ १०१ ॥

दग्धृत्वं च यथा वह्नेरयसो मन्यते कुधीः ।

चैतन्यं तद्वदात्मीयं मोहात्कर्तरि मन्यते ॥ १०२॥

सर्व एवायमात्मानात्मविभागः प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्त्म

न्युनपतितोऽविद्योत्सङ्गवर्त्येव न परमात्मव्यपाश्रयः ।

अस्याश्चाविद्यायाः सर्वानर्थहेतोः कुतो निवृत्तिरिति

चेत्तदाह ।

दुःखराशेर्विचित्रस्य सेयं भ्रान्तिश्चिरन्तनी ।

मूलं संसारवृक्षस्य तद्बाधस्तत्त्वदर्शनात् ॥ १०३॥

तद्बाधस्तत्त्वदर्शनादिति कुतः संभाव्यत इति चेदत

आहागोपालाविपालपण्डितमियमेव प्रसिद्धिः ।

अप्रमोत्थं प्रमोत्थेन ज्ञानं ज्ञानेन बाध्यते ।

अहिरज्ज्वादिवद्बाधो देहाद्यात्ममतेस्तथा ॥ १०४॥

लौकिकप्रमेयवैलक्षण्यादात्मनो नेहानधिगताधिगमः

प्रमाणफलम् ।

अविद्यानाशमात्रं तु फलमित्युपचर्यते ।

नाज्ञातज्ञापनं न्याय्यमवगत्येकरूपतः ॥ १०५॥

यस्मादात्मानवबोधमात्रोपादानाः प्रमात्रादयस्तस्मात् ।

न विदन्त्यात्मनः सत्तां द्रष्टृदर्शनगोचराः ।

न चान्योन्यमतोऽमीषां ज्ञेयत्वं भिन्नसाधनम् ॥ १०६॥

द्रष्ट्रादेरसाधारणरूपज्ञापनायाह ।

बाह्य आकारवान् ग्राह्यो ग्रहणं निश्चयादिमत् ।

अन्वय्यहमिति ज्ञेयः साक्षी त्वात्मा ध्रुवः सदा ॥ १०७॥

सर्वकारकक्रियाफलविभागात्मकसंसारशून्य आत्मेति

कारकक्रियाफलविभागसाक्षित्वादात्मनस्तदाह ।

ग्राहकग्रहणग्राह्यविभागे योऽविभागवान् ।

हानोपादानयोस्साक्षी हानोपादानवर्जितः ॥ १०८॥

ग्राहकादिनिष्ठैव ग्राहकादिभावाभावविभागसिद्धिः

कस्मान्नेति चेत्तदाह ।

स्वसाधन स्वयं नष्टो न नाशं वेत्त्यभावतः ।

अत एव न चान्येषामतोऽसौ भिन्नसाक्षिकः ॥ १०९॥

ग्राहकादेरन्यसाक्षिपूर्वकत्वसिद्धेः

स्वसाक्षिणोऽप्यन्यसाक्षिपूर्वकत्वा

दनवस्थेति चेत्तन्न साक्षिणो व्यतिरिक्तहेत्वनपेक्षत्वादत

आह ।

धीवन्नापेक्षते सिद्धिमात्मान्यस्मादविक्रियः ।

निरपेक्षमपेक्ष्यैव सिद्धन्त्यन्ये न तु स्वयम् ॥ ११०॥

यतो ग्राहकादिष्वात्मभावोऽविद्यानिबन्धन एव

तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभज्यानात्मनः स्वयम् ।

उत्पत्तिस्थितिनाशेषु योऽवगत्यैव वर्तते ।

जगतोऽविकारयावेहि तमस्मीति न नश्वरम् ॥ १११॥

स्वतस्सिद्धात्मचैतन्यप्रतिबिम्बिताविचारितसिद्धिकात्मानव

बोधोत्थेतरेतरस्वभावापेक्षसिद्धत्वात्स्वतश्चासिद्धे

रनात्मनो द्वैतेन्द्रजालस्य ।

न स्वयं स्वस्य नानात्वं नावगत्यात्मना यतः ।

नोभाभ्यामप्यतस्सिद्धमद्वैतं द्वैतबाधया ॥ ११२॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिद्रढिम्ने श्रुत्युदाहरणोपन्यासः ।

नित्यावगतिरूपत्वात्कारकादिर्न चात्मनः ।

अस्थूलं नेतिनेतीति न जायत इति श्रुतिः ॥ ११३॥

सर्वस्यास्य ग्राहकादेर्द्वैतप्रपञ्चस्यात्मानवबोध

मात्रोपादानस्य स्वयं सेद्धुमशक्यत्वादात्मसिद्धेश्चा

नुपादेयत्वात् ।

आत्मनश्चेन्निवार्यन्ते बुद्धिदेहघटादयः ।

षष्ठगोचरकल्पास्ते विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ११४॥

कुतो न्यायबलादेवं निश्चितं प्रतीयते । यस्मात् ।

नित्यां संविदमाश्रित्य स्वतस्सिद्धामविक्रियाम् ।

सिद्धायन्ते धियो बोधास्तांश्चाश्रित्य घटादयः ॥ ११५॥

यस्मान्न कयाचिदपि युक्त्यात्मनः कारकत्वं क्रियात्वं

फलत्वं चोपपद्यते तस्मादात्मवस्तुयाथात्म्यानवबोध

मात्रोपादानत्वान्नभसीव रजोधूमतुषार नीहारनील

त्वादयध्यासो यथोक्तात्मनि सर्वोऽयं क्रियाकारकफलात्मक

संसारोऽहंममत्वयत्नेच्च्हादिमिथ्याध्यास एवेति

सिद्धमिममर्थमाह ।

अहंमिथ्याभिशापेन दुःख्यात्मा तद्बुभुत्सया ।

इतः श्रुतिं तया नेतीत्युक्तः कैवल्यमास्थितः ॥ ११६॥

तस्यास्य मुमुक्षोः श्रौताद्वचसः

स्वप्ननिमित्तोत्सारितनिद्रस्येवेयं

निश्चितार्था प्रमा जायते ।

नाहं न च ममात्मत्वात्सर्वदानात्मवर्जितः ।

भानाविव तमोध्यासोऽपह्नवश्च तथा मयि ॥ ११७॥

सोऽयमेवंप्रतिपान्नस्वभावमात्मानं प्रतिपन्नोऽनुक्रोशति ।

यत्र त्वस्येति साटोपं कृत्स्नद्वैतनिषेधिनीम् ।

प्रोत्सारयन्तीं संसारमप्यश्रौषं न किं श्रुतिम् ॥ ११८॥

इत्योमित्यवबुद्धात्मा निष्कलोऽकारकोऽक्रियः ।

विरक्त इव बुद्ध्यादेरेकाकित्वमुपेयिवान् ॥ ११९॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥

नैष्कर्म्यसिद्धिः/तृतीयोऽध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/1s0z

< नैष्कर्म्यसिद्धिः

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

सर्वोऽयं प्रमितिप्रमाणप्रमेयप्रमातृलक्षण

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तो मिथ्याध्यास एवेति बहुश

उपपत्तिभिरतिष्ठिपम् । आत्मा च

जन्मादिषड्भावविकारवर्जितः

कूटस्थबोध एवेति स्फुटीकृतम् । तयोश्च

मिथ्याध्यासकूटस्थात्मनोर्नान्तरेणाज्ञानं

संबन्धोऽन्यत्र चोदनापरिप्रापितात् यथा

"इयमेवर्गग्निः साम" इति । तच्चाज्ञानं

स्वात्ममात्र निमित्तं न संभवतीति

कस्यचित्कस्मिंश्चिद्विषये

भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । इह च पदार्थद्वयं

निर्द्धारितमात्मानात्मा च ।

तत्रानात्मनस्तावन्नाज्ञानेनाभिसंबन्धः । तस्य हि

स्वरूपमेवाज्ञानं न हि स्वतोऽज्ञानस्याज्ञानं घटते ।

संभवदप्यज्ञानस्वभावेऽज्ञानं कमतिशयं जनयेत् ।

न च तत्र ज्ञानप्राप्तिरस्ति येन तत्प्रतिषेधात्मकमज्ञानं

स्यात् । अनात्मनश्चाज्ञानप्रसूतत्त्वात् ।

न हि पूर्वसिद्धं सत्ततोलब्धात्मलाभस्य सेत्स्यत

आश्रयस्याश्रयि संभवति । तदनपेक्षस्य च तस्य

निस्स्वभावत्वात् । एतेभ्य एव हेतुभ्यो

नानात्मविषयमज्ञानं

संभवतीति ग्राह्यम् । एवं तावन्नानात्मनोऽज्ञानित्वं

नापि

तद्विषयमज्ञानम् । पारिशेष्यादात्मन एवास्त्वज्ञानं

तस्याज्ञोऽस्मीत्यनुभवदर्शनात् । "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् "इति श्रुतेः ।

न चात्मनोऽज्ञानस्वरूपता तस्य चैतन्यमात्रस्वाभाव्यादतिशयश्च संभवति ज्ञानविपरिलोपो ज्ञानप्राप्तेश्च संभवस्तस्य ज्ञानकारित्वात् । न च अज्ञानकार्यत्वं कूटस्थात्मस्वाभाव्यादज्ञानानपेक्षस्य चात्मनः स्वत एव स्वरूपसिद्धेर्युक्तमात्मन एवाज्ञत्वम् । किंविषयं पुनस्तदात्मनोऽज्ञानम् । आत्मविषयमिति ब्रूमः ।

नन्वात्मनोऽपि ज्ञानस्वरूपत्वादनन्यत्वाच्च ज्ञानप्रकृतित्वादिभ्यश्च हेतुभ्यो नैवाज्ञानं घटते ।

घटत एव । कथम् ।

अज्ञानमात्रनिमित्तत्वात्तद्विभागस्य सर्पात्मतेव रज्ज्वाः ।

तस्मात्तदपनुत्तौ द्वैतानर्थाभावः । तदपनोदश्च वाक्यादेव तत्पदपदार्थाभिज्ञस्य ।

अतो वाक्यव्याख्यानायाध्याय आरभ्यते । तत्र यथोक्तेन प्रकारेण तत्त्वमस्यादिवाक्योपनिविष्टपदपदार्थयोः कृतान्वयव्यतिरेकः ।

यदा ना तत्त्वमस्यादेर्ब्रह्मास्मीत्यवगच्छति ।

प्रध्वस्ताहंममो नैति तदा गीर्मनसोः सृतिम् ॥ १॥

यदैव तदर्थं त्वमर्थेऽवैति तदैवावाक्यार्थतां प्रतिपद्यते गीर्मनसोः सृतिं न प्रतिपद्यत इति । कुत एतद्ध्यवसीयते । यस्मात् ।

तत्पदं प्रकृतार्थं स्यात्त्वंपदं प्रत्यगात्मनि ।

नीलोत्पलवदेताभ्यां दुःख्यनात्मत्ववारणे ॥ २॥

एवं कृतान्वयव्यतिरेको वाक्यादेवावाक्यार्थं प्रतिपद्यत

इत्युक्तमतस्तद्व्याख्यानाय सूत्रोपन्यासः ।

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।

लक्ष्यलक्षणसंबन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ ३॥

अस्मिन् सूत्र उपन्यस्ते कश्चिच्चोदयति योऽयं

वाक्यार्थप्रतिपत्तौ पूर्वाध्यायेनान्वयव्यतिरेकलक्षणो

न्यायः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकोऽभिहितः किमयं

विधिपरिप्रापितः किं वा स्वरसत एवात्र

पुमान्प्रवर्तत इति । किंचातः । शृणु ।

यद्यात्मवस्तुसाक्षात्करणाय विधिपरिप्रापितोऽयं

न्यायस्तदावश्यमात्मवस्तुसाक्षात्करणाय

व्यावृत्तशुभाशुभकर्मराशिरेकाग्रमना

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यथोक्ताभ्यामात्मदर्शनं करोति ।

अपरिसमाप्यात्मदर्शनं ततः प्रच्यवमान आरूढपतितो

भवति । यदि पुनर्यदृच्छातः प्रवर्तते तदा न

कश्चिद्दोष इति । विधिपरिप्रापित इति ब्रूमो यत आह ।

शमादिसाधनः पश्येदात्मन्यात्मानमञ्जसा ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां त्यक्त्वा युष्मदशेषतः ॥ ४॥

युष्मदर्थे परित्यक्ते पूर्वोक्तैर्हेतुभिः श्रुतिः ।

वीक्षापन्नस्य कोऽस्मीति तत्त्वमित्याह सौहृदात् ॥ ५॥

अत्रापि चोदयन्ति सांख्याः । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि

ष्वनात्मस्वात्मेति निस्सन्धिबन्धनं मिथ्याज्ञानमज्ञानं

तन्निबन्धनो ह्यात्मनोऽनेकानर्थसंबन्धस्तस्य

चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव निरस्तत्वान्निर्विषयं

तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्राप्तम् । तस्माद्वाक्यस्य चैष

महिमा योऽयमात्मानात्मनोर्विभाग इति ।

तन्निराकरणायेदमुच्यते ।

भेदसंविदिदं ज्ञानं भेदाभावश्च साक्षिणि ।

कार्यमेतदविद्याया ज्ञात्मना त्याजयेद्वचः ॥ ६॥

ज्ञात्मना त्याजयेद्वच इत्युपश्रुत्याह कश्चित् ।

मिथ्याज्ञानव्यतिरेकेणात्मानवबोधस्याभावात्किं

वाक्येन निवर्तते । अज्ञानं हि नाम ज्ञानाभावस्तस्य

चावस्तुस्वाभाव्यात्कुतः संसारकारणत्वं न ह्यसतः

सज्जन्मेष्यते "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात् " इति

"कथमसतः सज्जायेत " इति श्रुतेरिति । अत्रोच्यते ।

अज्ञात एव सर्वोऽर्थः प्राग्यतो बुद्धिजन्मनः ।

एकेनैव सता संश्च सन्नज्ञातो भवेत्ततः ॥ ७॥

सन्नज्ञातो भवेत्तत इत्युक्तमधस्ततेन श्लोकेन ।

कोऽसौ सन्नज्ञात इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपप्रतिपादनायाह ।

प्रमित्सायां य आभाति स्वयं मातृप्रमाणयोः ।

स्वमहिम्ना च यस्सिद्धः सोऽज्ञातार्थोऽवसीयताम् ॥ ८॥

अत्र केचिदाहुः । यत्किंचिदिह वाक्यं लौकिकं वैदिकं वा

तत्सर्वं संसर्गात्मकमेव वाक्यार्थं गमयति ।

अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः संसर्गात्मकमहं ब्रह्मेति

विज्ञाय तावन्निदिध्यासीत यावदवाक्यार्थात्मकः

प्रत्यगात्मविषयोऽवबोधोऽहं ब्रह्मेति समभिजायते ।

तस्मादेव विज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति

तन्निराकरणायेदमुच्यते ।

सामानाधिकरण्यादेर्घटेतरखयोरिव ।

व्यावृत्तेः स्यादवाक्यार्थः साक्षान्नस्तत्त्वमर्थयोः ॥ ९॥

कुतोऽवाक्यार्थोऽवसीयत इति चेत्तत्प्रतिपत्त्यर्थं

विशेषणविशेष्ययोः सामर्थ्योक्तिः ।

निर्दुःखित्वं त्वमर्थस्य तदर्थेन विशेषणात् ।

प्रत्यक्ता च तदर्थस्य त्वंपदेनास्य संनिधेः ॥ १०॥

उक्तं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च

संक्षेपतोऽथ लक्ष्यलक्षणव्याख्यानायाह ।

कूटस्थबोधप्रत्यक्त्वमनिमित्तं सदात्मनः ।

बोद्धृताहन्तयोर्हेतुस्ताभ्यां तेनोपलक्ष्यते ॥ ११॥

बुद्धेः कूटस्थबोधप्रत्यक्त्वनिमित्ते बोद्धृताप्रत्यक्त्वे

ये त्वसाधारणे तयोर्विशेषवचनम् ।

बोद्धृता कर्तृता बुद्धेः कर्मता स्यादहन्तया ।

तयोरैक्यं यथा बुद्धौ पूर्वयोरेवमात्मनि ॥ १२॥

यथा बुद्धौ पूर्वयोरेवमात्मनीत्यतिदेशेन बुद्धिसाधर्म्य

विधानान्नानात्वप्रसक्तौ तदपवादार्थमाह ।

धर्मधर्मित्वभेदोऽस्याः सोऽपि नैवात्मनो यतः ।

प्रत्यग्ज्योतिरतोऽभिन्नं भेदहेतोरसंभवात् ॥ १३॥

भेदहेतसंभवं दर्शयन्नाह ।

न कस्यांचिदवस्थायां बोधप्रत्यक्त्वयोर्भिदा ।

व्यभिचारोऽथवा दृष्टो यथाहन्तद्विदोस्सदा ॥ १४॥

यस्मादज्ञानोपादानाया एव बुद्धेर्भेदो

नात्मनस्तस्मादेतत्सिद्धम् ।

कूटस्थबोधतोऽद्वैतं साक्षात्त्वं प्रत्यगात्मनः ।

कूटस्थबोधाद्बोद्धी धीः स्वतो हीयं विनश्वरी ॥ १५॥

अथाधुना प्रकृतस्यैव परिणामिनः कूटस्थस्य च

लक्षणमुच्यते ।

विशेषं कंचिदाश्रित्य यत्स्वरूपं प्रतीयते ।

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेन परिणामी स देहवत् ॥ १६॥

सामान्याच्च विशेषाच्च स्वमहिम्नैव यो भवेत् ।

व्युथ्यायाप्यविकारी स्यात्कुम्भाकाशादिवत्तु सः ॥ १७॥

आत्मनो बुद्धेश्च बोधप्रत्यगात्मत्वमभिहितं

तयोरसाधारणलक्षणाभिधानार्थमाह ।

बुद्धेर्यत्प्रत्यगात्मत्वं तत्स्याद्देहाद्युपाश्रयात् ।

आत्मनस्तु स्वरूपं तन्नभसः सुषिता यथा ॥ १८॥

बोद्धृत्वं तद्वदेवास्याः प्रत्ययोत्पत्तिहेतुतः ।

आत्मनस्तु स्वरूपं तत्तिष्ठन्तीव महीभृतः ॥ १९॥

तयोः कूटस्थपरिणामिनोरात्मानवबोध एव संबन्धहेतुर्न

पुनर्वास्तवः कश्चिदपि संबन्ध उपपद्यत इत्याह ।

सम्यक्संशयमिथ्यात्वैर्धीरेवेयं विभज्यते ।

हानोपादानतामीषां मोहादध्यस्यते दृशौ ॥ २०॥

कुतः कूटस्थात्मसिद्धिरिति चेद्यतः ।

न हानं हानमात्रेण नोदयोऽपीयता यतः ।

तत्सिद्धिः स्यात्तु तद्धीने हानादानविधर्मके ॥ २१॥

एवम् ।

आगमापायिहेतुभ्यां धूत्वा सर्वाननात्मनः ।

ततस्तत्त्वमसीत्येतद्धन्त्यस्मदि निजं तमः ॥ २२॥

इत्यादि पुनःपुनरुच्यते ग्रन्थलाघवाद्बुद्धिलाघवं

प्रयोजकमिति । तत्र यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यादुपादि

त्सितादद्वितीयात्मार्थवत्पारोक्ष्यसद्वितीयार्थः प्रतीयते ।

तथापि तु नैवासावर्थः श्रुत्या तात्पर्येण

प्रतिपिपादयिषितः प्रागपेतस्य प्रतीतत्वादितीममर्थमाह ।

तदित्येतत्पदं लोके बह्वर्थप्रतिपादकम् ।

अपरित्यज्य पारोक्ष्यमभिधानोत्थमेव तत् ॥ २३॥

त्वमित्यपि पदं तद्वत्साक्षान्मात्रार्थवाचि तु ।

संसारितामसंत्यज्य सापि स्यादभिधानजा ॥ २४॥

विरुद्धोद्देशनत्वाच्च

पारोक्ष्यदुःखित्वयोरविवक्षितत्वमित्याह ।

उद्दिश्यमानं वाक्यस्थं नोद्देशनगुणान्वितम् ।

आकाङ्क्षितपदार्थेन संसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २५॥

यत एतदेवमतोऽनुपादित्सितयोरपि

तत्त्वमर्थयोर्विशेषणविशेष्यभावो

भेदसंसर्गरहितवाक्यार्थलक्षणायैवेत्युपसंहारः ।

तदो विशेषणार्थत्वं विशेष्यत्वं त्वमस्तथा ।

लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्तयोः स्यात्प्रत्यगात्मना ॥ २६॥

कथं पुनरविवक्षितविरुद्धनिरस्यमानस्य लक्षणार्थत्वम् ।

लक्षणं सर्पवद्रज्ज्वाः प्रतीचः स्यादहं तथा ।

तद्बाधेनैव वाक्यार्थं वेत्ति सोऽपि तदाश्रयात् ॥ २७॥

इयं चावाक्यार्थप्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकाभिज्ञस्यैव ।

यस्मात् ।

यावद्यावन्निरस्यायं देहादीन्प्रत्यगञ्चति ।

तावत्तावत्तदर्थोऽपि त्वमर्थं प्रविविक्षति ॥ २८॥

कस्मात्पुनः कारणाद्देहाद्यनात्मत्वप्रतिपत्तावेवात्मा

तदर्थमात्मत्वेनाभिलिङ्गते न विपर्यय इति । उच्यते ।

प्रत्यगात्मानवबोधस्यनात्मस्वाभाव्यात्तदभिनिर्वृत्तश्चायं

बुद्ध्यादिदेहान्तस्तस्मिन्नात्मत्वमविद्याकृतमेवात्मत्वमिवाना

त्मत्वमपि साविद्यस्यैव । यतो निरविद्यो विद्वानवाक्यार्थरूप

एव केवलोऽवशिष्यते तस्मादुच्यते ।

देहादिव्यवधानत्वात्तदर्थं स्वयमप्यतः ।

पारोक्ष्येणैव जानाति साक्षात्त्वं तदनात्मनः ॥ २९॥

यथोक्तार्थप्रतिपत्तिसौकर्याय दृष्टान्तोपादानाम् ।

प्रत्यगुद्भुतपित्तस्य यथा बाह्यार्थपीतता ।

चैतन्यं प्रत्यगात्मीयं बहिर्वद्दृश्यते तथा ॥ ३०॥

यस्मादेवमतो विशुद्धमवसीयताम् ।

पदान्युद्धृत्य वाक्येभ्यो ह्यन्वयव्यतिरेकतः ।

पदार्थांल्लोकतो बुद्ध्वा वेत्ति वाक्यार्थमञ्जसा ॥ ३१॥

कुतः पुनः सामान्यमात्रवृत्तेः पदस्य

वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमिति । बाढम् ।

सामान्यं हि पदं ब्रूते विशेषो वाक्यकर्तृकः ।

श्रुत्यादिप्रतिबद्धं सद्विशेषार्थं भवेत्पदम् ॥ ३२॥

अन्वयव्यतिरेकपुरस्सरं वाक्यमेव

सामानाधिकरण्यादिनाविद्या

पटलप्रध्वंसद्वारेण मुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेचयति न

त्वन्वयव्यतिरेकमात्रसाध्योऽयमर्थ इत्याह ।

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं लिङ्गादपि च सिध्यति ।

निवृत्तिस्तावता नेतीत्यतो वाक्यं समाश्रयेत् ॥ ३३॥

न केवलमनुमानमात्रशरणोऽभिलषितमर्थं न

प्राप्नोतीत्यनर्थं चाप्नोतीत्याह ।

अनादृत्य श्रुतिं मोहादतो बौद्धास्तमस्विनः ।

आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः ॥ ३४॥

न चानादरे कारणमस्ति । यस्मात्सर्वत्रैवानादरनिमित्तं

प्रमाणस्य प्रमाणान्तरप्रतिपन्नप्रतिपादनं वा

विपरीतप्रतिपादनं वा संशयितप्रतिपादनं वा न वा

प्रतिपादनमिति-- न चैतेषामन्यतमदपि कारणमस्ति ।

यत आह ।

मानान्तरानवष्टब्धं निर्दुःख्यात्मानमञ्जसा ।

बोधयन्ती श्रुतिः केन न प्रमाणमितीर्यते ॥ ३५॥

न च संशयितव्यमवगमयति । यतः ।

सर्वसंशयहेतौ हि निरस्ते कथमात्मनि ।

जायेत संशयो वाक्यादनुमानेन युष्मदि ॥ ३६॥

अपि च ।

यत्र स्यात्संशयो नासौ ज्ञेय आत्मेति पण्डितैः ।

न यतः संशयप्राप्तिरात्मनोऽवगतित्वतः ॥ ३७॥

अनवबोधकत्वं तु दूरोत्सारितमेव । यत आह ।

बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते ।

तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ ३८॥

अन्वयव्यतिरेकपुरस्सरं वाक्यमेवावाक्यार्थरूपमात्मानं

प्रतिपादयतीत्यस्य पक्षस्य द्रढिम्न

श्रुत्युदाहरणमुपन्यस्यति ।

जिघ्राणीममहं गन्धमिति यो वेत्त्यविक्रियः ।

स आत्मा तत्परं ज्योतिः शिरसीदं वचः श्रुतेः ॥ ३९॥

यथा "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि " इत्यस्य

शेषत्वेनान्वयव्यतिरेकश्रुतिर्यथा "य एषोऽक्षिणि

पुरुषो

दृश्यते " इत्याद्या "अथ यो वेदेदं जिघ्राणि "

इत्यन्ता तथा "अहं ब्रह्मास्मि " इत्यस्य शेषः ।

अहमः प्रत्यगात्मार्थो निरस्ताशेषयुष्मदः ।

बम्भणीति श्रुतिर्न्याय्या योऽयमित्यादिनाऽसकृत् ॥ ४०॥

कथं पुनरयमर्थोऽवसीयते अहंव्याजेनात्रात्मार्थो

बुबोधयिषित इति । यतः ।

एष आत्मा स्वयंज्योती रविसोमाग्निवाक्षु सः ।

इतेष्वस्तं दृगेवास्ते भासयंचित्तचेष्टितम् ॥ ४१॥

निर्णेनेक्ति च पृष्टो मुनिः ।

आत्मनैवेत्युपश्रुत्य कोऽयमात्मेत्युदीरिते ।

बुद्धेः परं स्वतोमुक्तमात्मानं मुनिरभ्यधात् ॥ ४२॥

यस्माच्चात्मात्राहंव्याजेन प्रत्यङ्मात्रो

जिग्राहयिषितस्तस्मादहंवृत्तिः स्वरूपस्य विलयेनैव

वाक्यार्थावगमाय कारणत्वं प्रतिपद्यत इतीममर्थमाह ।

अहंवृत्त्यैव तद्ब्रह्म यस्मादेषोऽवगच्च्हति ।

तत्स्वरूपलयेनातः कारणं स्यादहंकृतिः ॥ ४३॥

अत एव च यः प्रतिज्ञातोऽर्थो "नाहंग्राहये न

तद्धीने "इत्यादिः स युक्तिभिरुपपादित इति

कृत्वोपसंह्रियते ।

गृहीताहंपदार्थश्चेत्कस्माज्ज्ञो न प्रपद्यते ।

प्रत्यक्षादिविरोधाच्चेत्प्रतीच्युक्तिर्न युष्मदि ॥ ४४॥

पूर्वस्यैव श्लोकार्थस्य विस्पष्टार्थमाह ।

पराञ्च्येव तु सर्वाणि प्रत्यक्षादीनि नात्मनि ।

प्रतीच्येव प्रवृत्तं तत्सदसीति वचोऽञ्जसा ॥ ४५॥

तस्मात्प्रमातृप्रमाणप्रमेयेभ्यो

हीयमानोपादीयमानेभ्योऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां

मुञ्जेषीकावदशेषबुद्धिविक्रियासाक्षितयात्मानं

निष्कृष्य तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्योऽपूर्वादिलक्षणमात्मानं

विजानीयात् । तदेतदाह ।

अहं दुःखी सुखी चेति येनायं प्रत्ययोऽध्रुवः ।

अवगत्यन्त आभाति स म आत्मेति वाक्यधीः ॥ ४६॥

प्रमाणान्तरानवष्टब्धं निरस्ताशेषकार्य

कारणात्मकद्वैतप्रपञ्चं सत्यज्ञानानन्द

लक्षणमात्मानं तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यं

संशयितमिथ्याज्ञानाज्ञानप्रध्वंसमुखेन

साक्षादपरोक्षात्करतलन्यस्तामलकवत्प्रतिपादयत्येवे

त्यसकृदभिहितम् । तत्र केचिदाहुः--तत्त्वमस्यादिवाक्यै

र्यथावस्थितवस्तुयाथात्म्यान्वाख्याननिष्ठैर्न

यथोक्तोऽर्थः प्रतिपत्तुं शक्यतेऽभिधाश्रुतित्वात्तेषाम् ।

न हि लोकेऽभिधाश्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षाया

नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यादिकायाः प्रामाण्यमभ्युपगतम् ।

अतो नियोगमुखेनैवाभिधाश्रुतेः प्रामाण्यं युक्तं

प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वान्नियोगस्य । अस्य परिहारार्थ

मशेषप्रत्यक्षादिप्रमेयत्वनिराकरणद्वारेणातीन्द्रियार्थ

विषयत्वादभिधाश्रुतेः प्रामाण्यं सुप्तपुरुषप्रबोधक

वाक्यस्येव वक्तव्यमित्ययमारम्भः ।

नित्यावगतिरूपत्वादन्यमानानपेक्षणात् ।

शब्दादिगुणहीनत्वात्संशयानवतारतः ॥ ४७॥

तृष्णानिष्ठीवनैर्नात्मा प्रत्यक्षाद्यः प्रमीयते ।

प्रत्यगात्मत्वहेतोश्च स्वार्थत्वादप्रमेयतः ॥ ४८॥

श्रुतिरपीममर्थं निर्वदति ।

दिद्दक्षितपरिच्छिन्नपराग्रूपादिसंश्रयात् ।

विपरीतमतो दृष्ट्या स्वतोबुद्धं न पश्यति ॥ ४९॥

न्यायसिद्धमतो वक्ति दृष्टेर्द्रष्टारमात्मनः ।

न पश्येत्प्रत्यगात्मानं प्रमाणं श्रुतिरादरात् ॥ ५०॥

अनुमानाविषयत्वेऽन्यदपि कारणमुच्यते ।

प्रत्यक्षस्य पराक्त्वान्न संबन्धग्रहणं यतः ।

आत्मनोऽतोऽनुमित्यास्यानुभवो न कथंचन ॥ ५१॥

एवमयं प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारः सर्व एव

पराचीनविषय एव न प्रतीचिनमात्मानमवगाहयितुमलम् ।

एवं च सत्यनेनैव यथोक्तोऽर्थोऽवसातुं शक्यत इत्याह ।

प्रमाणव्यवहारोऽयं सर्व एव पराग्यतः ।

सुविचार्याप्यतोऽनेन युष्मद्येव दिदृक्षते ॥ ५२॥

यस्माल्लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्योऽहंब्रह्मास्मीति

वाक्यार्थस्तस्मात् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरस्याप्राणतो यतेः ।

वीक्षापन्नस्य कोऽस्मीति तदसीति श्रुतिर्जगौ ॥ ५३॥

सोऽयमन्वयव्यतिरेकन्याय एतावानेव यदवसानो वाक्यार्थस्त

दभिज्ञस्याहंब्रह्मास्मीत्याविर्भवति ।

द्रष्टृदृश्यविभागेनागमापायि

साक्षिविभागेन च श्रुत्यभ्युपगमतः संक्षिप्योच्यते ।

दृश्यत्वाद्घटवद्देहो देहवच्चेन्द्रियाण्यपि ।

मनश्चेन्द्रियवज्ज्ञेयं मनोवन्निश्चयादिमत् ॥ ५४॥

तथा सकलकार्यकारणागमापायि विभागसाक्षित्वेनापि ।

प्रागसद्याति पश्चात्सत्सच्च यायादसत्तथा ।

अनात्माभिजनं तत्स्याद्विपरीतः स्वयं दृशिः ॥ ५५॥

तत्र घटादीनां दृश्यानामनात्मत्वं द्रष्ट्रात्मपूर्वकं

प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेनोपलभ्यानात्मनश्चासाधारणान्

धर्मानवधार्य तैर्दृश्यत्वागमापायादिभिर्धर्मैः

शरीरेन्द्रियमनोनिश्चयादिवृत्तीरनात्मतया

व्युदस्याहंवृत्तिमतोऽपि दृश्यत्वाविशेषाद्द्रष्टृ

पूर्वकत्वमवसीयते । तदेतदाह ।

घटादयो यथा लिङ्गं स्युः परंपरयाहमः ।

दृश्यत्वादहमप्येवं लिङ्गं स्याद्द्रष्टुरात्मनः ॥ ५६॥

ननु द्रष्टृदर्शनदृश्यानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते

ष्वागमापायदर्शनाद्यसाक्षिकौ तेषामागमापायौ स

आगमापायविभागरहित आत्मा यथा यन्निबन्धनौ जगतः

प्रकाशाप्रकाशौ स प्रकाशाप्रकाशविभागरहितः सूर्य

इति ।

यदा चैवं तदा वाक्यावगम्यस्यार्थस्यानुदितानस्तमित

विज्ञानमात्रस्वभावस्यानुमानेनैव प्रतिपन्नत्वात्पुनरपि

वाक्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः ।

लिङ्गव्यवधानेन तत्प्रतिपत्तेः । ननु साक्षादपरोक्षा

दात्मस्वभावेनानात्मनो हानोपादानयोः

संबन्धग्रहणात्कमतिशयं

वाक्यं कुर्यात् । मैवं वोचः ।

लिङ्गाधीनत्वात्तत्प्रतिपत्तेः ।

न हि लिङ्गव्यवधानेनात्मप्रतिपत्तिः साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवति

"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः " इति श्रुतेः । अत आह ।

लिङ्गमस्तित्वनिष्ठत्वान्न स्याद्वाक्यार्थबोधकम् ।

सदसद्व्युत्थितात्माऽयमतो वाक्यात्प्रतीयते ॥ ५७॥

ननु यदि व्यावृत्तसदसद्विकल्पजालं वस्त्वभीष्टं

वाक्याद्भवतस्तथापि तूत्सार्यते वाक्यविषया

तृष्णा--यस्मादन्तरेणापि वाक्यश्रवणं

निरस्ताशेषविकल्पमागोपालाविपालपण्डितं सुषुप्ते

वस्तु सिद्धमतो नार्थो वाक्यश्रवणेन । नैतदेवम् ।

किं कारणम् । सर्वानर्थबीजस्यात्मानवबोधस्य

सुषुप्ते संभवात् । यदि हि सुषुप्तेऽज्ञानं

नाभविष्यदन्तरेणापि वेदान्तवाक्यश्रवणमनन

निदिध्यासनान्यहं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसायात्सर्वप्राण

भूतामपि स्वरसत एव सुषुप्तप्रतिपत्तेः सकलसंसारो

च्चिह्त्तिप्रसङ्गः । न च कैवल्यात्पुनरुत्थानं न्याय्य

मनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । न चान्य एव सुषुप्तोऽन्य

एवोत्थित इति शक्यं वक्तुं नाद्राक्षमहं सुषुप्तेऽन्यत्

किंचिदपीत्युत्तितस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनात् । तस्मादवश्यं

सुषुप्तेऽज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । ननु यदि तत्राज्ञान

मभविष्यद्रागद्वेषघटाज्ञानादिवत्प्रत्यक्षमभविष्य

द्यथेह लोके घटं न जानामीत्यज्ञानमव्यवहितं

प्रत्यक्षम् । अत्रोच्यते । न । अभिव्यञ्जकाभावात् ।

कथमभिव्यञ्जकाभाव इति चेच्च्हृणु ।

बाह्यां वृत्तिमनुत्पाद्य व्यक्तिः स्यान्नाहमो यथा ।

नर्तेऽन्तःकरणं तद्वद्ध्वान्तस्य व्यक्तिराञ्जसी ॥ ५८॥

कश्चिदतिक्रान्तं प्रतिस्मृत्य "दृश्यत्वादहमप्येवं

लिङ्गं स्याद्द्रष्टुरात्मनः " इति

निर्युक्तिकमभिहितमित्याह । किं कारणम् ।

अहंतज्ज्ञात्रोर्विवेकाप्रसिद्धेः । यथेह

घटदेवदत्तयोर्ग्राह्यग्राहकत्वेन स्फुटतरो विभागः प्रसिद्धो

लोके न तथेहाहंकारतज्ज्ञात्रोर्विभागोऽस्तीति

तस्मादसाध्वेतदभिहितमिति । अत्रोच्यते ।

दाह्यदाहकतैकत्र यथा स्याद्वह्निदारुणोः ।

ज्ञेयज्ञातृकतैवं स्यादहंज्ञात्रोः परस्परम् ॥ ५९॥

एवं तावदविद्योत्थस्यान्तःकरणस्य बाह्यविषयनिमित्त

रूपावच्छेदायाहंवृत्तिर्व्याप्रियते । तयावच्छिन्नं

सत्कूटस्थप्रत्यगात्मोपादानावबोधरूपस्याव्यवधानतया

विषयभावं प्रतिपद्यत इति । तत्र तयोर्ज्ञात्रहंतारूपयो

रवभासकावभास्यसंबन्धव्यतिरेकेण नान्यत्संबन्धान्तर

मुपपद्यते । अहंतारूपं त्वात्मसात्कृत्वाऽहंकञ्चुकं

परिधायोपकार्यत्वोपकारकत्वक्षमः सन् बाह्यविषये

णोपकारिणापकारिणा वात्मात्मीयं संबन्धं प्रतिपद्यते ।

तदभिधीयते ।

इदं ज्ञानं भवेज्ज्ञातुर्ममज्ञानं तथाहमः ।

अज्ञानोपाधिनेदं स्याद्विक्रियातोऽहमो मम ॥ ६०॥

एकस्यैव ज्ञातुरन्तर्बाह्यनिमित्तभेदाद्विभिन्नेऽपि

विषय इदं ममेति ज्ञानं द्वैरूप्यं जायत इत्युक्तम् ।

अत्रोपक्रियमाणापक्रियमाणस्यैव ज्ञातुर्विषये

ममप्रत्ययो भवति विपर्यये चेदंप्रत्यय इति कथमवगम्यते ।

अवगम्यतामन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तत्कथमित्याह ।

अनुपक्रियमाणत्वान्न ज्ञातुः स्यादहं मम ।

घटादिवदिदं तु स्यान्मोहमात्रव्यपाश्रयात् ॥ ६१॥

मोहतत्कार्याश्रयत्वाज्ज्ञातृत्वविक्रिययोः

पूर्वत्रेदंममज्ञान्वयः प्रदर्शितः । अथाधुना तद्व्यतिरेकेण

व्यतिरेकप्रदर्शनार्थाह ।

विक्रियाज्ञानशून्यत्वान्नेदं न च ममात्मनः ।

उत्थितस्य सतोऽज्ञानं नाहमज्ञासिषं यतः ॥ ६२॥

आत्मानात्मविवेकस्येयत्ताप्रदर्शनार्थमाह ।

वाक्यप्रत्यक्षमानाभ्यामियानर्थः प्रतीयते ।

अनर्थकृत्तमोहानिर्वाक्यादेव सदात्मनः ॥ ६३॥

द्वितीयाध्यायादौ श्रोतृचतुष्टयमुपन्यस्तम् ।

तत्र कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ सत्यां यः प्रत्यगात्म

न्यवाक्यार्थतां प्रतिपद्यते स क्षपिताशेषान्तरायहेतुरिति

न तं प्रति वक्तव्यं किंचिदप्यवशिष्यते । योऽपि

वाक्यश्रवणमात्रादेव प्रतिपद्यते तस्याप्यतीन्द्रिय

शक्तिमत्त्वान्न किंचिदप्यपेक्षितव्यमस्ति । यश्च

श्राविततत्त्वमस्यादिवाक्यः स्वयमेवान्वयव्यतिरेको कृत्वा

तदवसान एव वाक्यार्थं प्रतिपद्यतेऽसावपि यथार्थं

प्रतिपन्न इति पूर्ववदेवोपेक्षितव्यः ।

यः पुनरन्वयव्यतिरेकौ कारयित्वापि पुनःपुनर्वाक्यं श्राव्यते

यथाभूतार्थप्रतिपत्तये तस्य कृतान्वयव्यतिरेकस्य सतः

कथं वाक्यं श्राव्यत इति । उच्यते ।

नवसंख्याहृतज्ञानो दशमो विभ्रमाद्यथा ।

न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्षमाणोऽपि तान्नव ॥ ६४॥

अथ दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिकार्थे

समर्पयिष्यन्नाह ।

अपविद्धद्वयोऽप्येवं तत्त्वमस्यादिना विना ।

वेत्ति नैकलमात्मानं नान्वेष्यं चात्र कारणम् ॥ ६५॥

नान्वेष्यं चात्र कारणमित्युक्तं तत्कस्मादिति चोदिते

प्रत्याहान्वेषणासहिष्णुत्वात् । तत्कथमित्याह ।

सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ६६॥

तस्याः खल्वस्या अविद्याया भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण

निवृत्तिः ।

बुभुत्सोच्छेदिनी चास्य सदसीत्यादिना दृढम् ।

प्रतीचि प्रतिपत्तिः स्यान्नासौ मानान्तराद्भवेत् ॥ ६७॥

कथं पुनर्वाक्यं प्रतिपादयत्येवेति चेद् दृष्टान्तोक्तिः ।

जिज्ञासोर्दशमं यद्वन्नवातिक्रम्य ताम्यतः ।

त्वमेव दशमोऽसीति कुर्यादेवं प्रमां वचः ॥ ६८॥

सा च तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणजा प्रमोत्पन्नवादेव ।

न च नैवमिति प्रत्ययान्तर जायते । तदेतद्दृष्टान्तेन

प्रतिपादयति ।

दशमोऽसीति वाक्योत्था न धीरस्य विहन्यते ।

आदिमध्यावसानेषु न नवस्वस्य संशयः ॥ ६९॥

एवं तत्त्वमसीत्यस्माद्द्वैतनुत्प्रत्यगात्मनि ।

सम्यग्ज्ञातत्वमर्थस्य जायेतैव प्रमा दृढा ॥ ७०॥

प्रत्यगात्मनि प्रमोपजायत इत्युक्तं तत्र चोद्यते ।

किं यथा घटादिप्रमेयविषया प्रमा कर्त्रादि

कारकभेदानपह्नवेन जायते तथैवोताशेषकारक

ग्रामोपमर्देन कर्तुः प्रत्यगात्मनीति । उच्यते ।

प्रत्यक्तास्य स्वतोरूपं निष्क्रियाकारकाफलम् ।

अद्वितीयं तदिद्धा धीः प्रत्यगात्मेव लक्ष्यते ॥ ७१॥

यस्मादेवम् ।

विपश्चितोऽप्यतस्तस्यामात्मभावं वितन्वते ।

दवीयस्स्विन्द्रियार्थेषु क्षीयते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ ७२॥

आह । यदि वाक्यमेव यथाभूतार्थवबोधकमथ

कस्य हेतोरविद्योत्थापितस्य कर्तृत्वादेरुपदेश इत्युक्ते

प्रतिविधीयते।

भ्रान्तिप्रसिद्ध्यानूद्यार्थं तत्तत्वं भ्रान्तिबाधया।

अयं नेत्युपदिश्येत तथैवं तत्त्वमित्यपि ॥ ७३॥

इममर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावारोहयति।

स्थाणुः स्थाणुरितीवोक्तिर्न नृबुद्धिं निरस्यति।

व्यनुवादात्तथैवोक्तिर्भ्रान्तिं पुंसो न बाधते ॥ ७४॥

यस्माच्छ्रोतृप्रसिद्धानुवाद्येव त्वमितिपदं

तस्मादुद्दिश्यमानस्थत्वाद्दुःखित्वादेरविवक्षिततत्वमेव।

विधीयमानत्वे हि सति विरोधप्रसङ्गो न तु विधीयमाना

नूद्यमानयोरिति। स्वप्रधानयोर्हि पदयोर्विरोधाशङ्का

सामान्यलिङ्गतत्वात्तयोर्न विपर्यये।

अनालिङ्गितसामान्यौ न जिहासितवादिनौ।

व्युत्थितौ तत्त्वमौ तस्मादन्योन्याभिसमीक्षणौ ॥ ७५॥

अपास्तसामान्यार्थत्वादनुवादस्थत्वाद्विधीयमानेन

च सह विरोधाद्दुःखित्वादेरस्तु कामं जिहासितार्थयो

रसंसर्गो यथोपन्यस्तदोषविरहात्तत्त्वमर्थयोः संसर्गोऽस्तु

नीलोत्पलवदिति चेन्नैवमप्युपपद्यते। तस्मात्।

तदर्थयोस्तु निष्ठात्मा द्वयपारोक्ष्यवर्जितः।

नाद्वितीयं विनात्मानं नात्मा नित्यदृशा विना ॥ ७६॥

अत्राह। किमिह जिहासितं किं वोपादित्सितमिति। उच्यते।

प्रत्यगात्मार्थाभिधायिनस्त्वंपदादुभयं प्रतीयतेऽहं

दुःखी प्रत्यगात्मा च। तत्र च प्रत्यगात्मनोऽहं

दुःखीत्यनेनाभिसंबन्ध आत्मयाथात्म्यानवबोधहेतुक

एव। अतोऽहमर्थोऽपसृष्टत्वादज्ञानोत्थत्वाच्च हेय इति

प्रत्यक्षतोवसीयते। तदर्थे किं हेयं किं वोपादेयमिति

नावध्रियते । तत इदमभिधीयते ।

पारोक्ष्यं यत्तदर्थे स्यात्तद्धेयमहमर्थवत् ।

प्रतीचेवाहमोऽभेदः पारोक्ष्येणात्मनोऽपि मे ॥ ७७॥

कथं पुनस्तदर्थोऽद्वितीयलक्षणः प्रत्यगात्मोपाश्रयं

सद्वितीयत्वं दुःखित्वं निरन्वयमपनुदतीति । उच्यते । न

चैतयोर्निवर्तकनिवर्त्यभावं वयं ब्रूमः । कथं तर्हि ।

त्वमर्थे प्रत्यगात्मनि प्रागनवबुद्धाद्वितीयता

सानेनावबोध्यते ।

अतोऽनवबोधनिरासेन तदुत्थस्य सद्वितीयत्वस्य त्वमर्थत्वस्य

परोक्षत्वस्य च तदर्थस्थस्य निरसनान्न वैयधिकरण्यादि

चोद्यस्यावसरोऽस्तीति । तदिदमभिधीयते ।

तत्त्वमर्थेन संपृक्तो नानात्वं विनिवर्तयेत् ।

नापरित्यक्तपारोक्ष्यं त्वं तदर्थं सिसृप्सति ॥ ७८॥

कस्मात्पुनः कारणात्तदर्थोऽद्वितीयलक्षणस्त्वमर्थेन

प्रत्यगात्मना पृथगर्थः सन्नविद्योत्थं सद्वितीयत्वं

निहन्तीति । उच्यते । विरोधात् । तदुच्यते ।

संसारिताद्वितीयेन पारोक्ष्यं चात्मना सह ।

प्रासङ्गिकं विरुद्धत्वात्तत्त्वम्भ्यां बाधनं तयोः ॥ ७९॥

तत्त्वमर्थयोस्तु बाधकत्वेऽन्यदपि कारणमुच्यते ।

अज्ञातपुरुषार्थत्वाच्च्ह्यौतत्वात्तत्त्वमर्थयोः ।

स्वमर्थमपरित्यज्य बाधकौ स्तां विरुद्धयोः ॥ ८०॥

एवं तावद्यथोपक्रान्तेन प्रक्रियावर्त्मना न

प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरैर्विरोधगन्धोऽपि संभाव्यते ।

यदा पुनः सर्वप्रकारेणापि यतमाना नैवेमं

वाक्यार्थं संभावयामः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरविरोधत

एव तस्मिन्नपि पक्ष उच्यते ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धं चेद्वाक्यमर्थं वदेत्क्वचित् ।

स्यात्तु तद्दृष्टिविध्यर्थं योषाग्निवदसंशयम् ॥ ८१॥

यदा तु तत्त्वमस्यादिवाक्यं सर्वप्रकारेणापि विचार्यमाणं

न क्रियां कटाक्षेणापि वीक्षते तदा प्रसंख्यानादिव्यापारो

दुस्संभाव्य इति । तदुच्यते ।

वस्त्वेकनिष्ठं वाक्यं चेन्न तस्य स्यात्क्रियार्थता ।

वस्तुनो ह्येकरूपत्वाद्विकल्पस्याप्यसंभवः ॥ ८२॥

भिन्नविषयत्वाच्च न प्रमाणान्तरविरोधः । कथम् ।

उच्यते ।

अपूर्वाधिगमं कुर्वत्प्रमाणं स्यान्न चेन्न तत् ।

न विरोधस्ततो युक्तो विभिन्नार्थावबोधिनोः ॥ ८३॥

य एवमपि भिन्नविषयाणां विरोधं वक्ति सोऽत्रापि विरोधं

ब्रूयात् ।

नायं शब्दः कुतो यस्माद्रूपं पश्यामि चक्षुषा ।

इति यद्वत्तथैवायं विरोधोऽक्षजवाक्ययोः ॥ ८४॥

प्रमाणानां सतां न विरोधः श्रोत्रादीनामिव

भिन्नविषयत्वात् ।

ययोश्चाभिन्नविषयत्वं तयोराखुनकुलयोरिव प्रतिनियत एव

बाध्यबाधकभावः स्यात् । अतस्तदुच्यते ।

प्रत्यक्षं चेन्न शाब्दं स्याच्छाब्दं चेदक्षजं

कथम् ।

प्रत्यक्षाभासः प्रत्यक्षे ह्यागमाभास आगमे ॥ ८५॥

न च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तन्याय इह संभवति

शब्दादीनां प्रत्येकं प्रमाणत्वादत आह ।

स्वमहिम्ना प्रमाणानि कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ।

इतरेतरसाचिव्ये प्रामाण्यं नेष्यते स्वतः ॥ ८६॥

न च सुखदुःखादिसंबन्धोऽवगत्यात्मनः

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्गृह्यते येन विरोधः

प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुद्घाट्यते ।

दुःखितावगतिश्चेत्स्यान्न प्रमीयेत सात्मवत् ।

कर्मण्येव प्रमा न्याय्या न तु कर्तर्यपि क्वचित् ॥ ८७॥

अभ्युपगमेऽपि च प्रसंख्यानशतेनापि नैव त्वं

संभावितदोषान्मुच्यते । अत आह ।

प्रमाणबद्धमूलत्वाद्दुःखित्वं केन वार्यते ।

अग्न्युष्णवन्निवृत्तिश्चेन्नैरात्म्यं ह्येति सौगतम् ॥ ८८॥

अथ मतम् ।

निराकुर्यात्प्रसंख्यानं दुःखित्वं चेत्स्वनुष्ठितम् ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात्कथमुत्पादयेत्प्रमाम् ॥ ८९॥

ननु प्रसंख्यानं नाम तत्त्वमस्यादिशब्दार्थान्वय

व्यतिरेकयुक्तिविषयबुद्ध्याम्रेडनमभिधीयते

तच्चानुष्ठीयमानं प्रमितिवर्धनया परिपूर्णां

प्रमितिं जनयति न पुनरैकाग्र्यवर्धनयेति ।

यथाशेषाशुचिनीडे स्त्रीकृणपे कामिनीति निर्वस्तुकः

पुरुषायासमात्रजनितः प्रत्यय इति । तन्न । यतः ।

अभ्यासोपचयादबुद्धेर्यत्स्यादैकाग्र्यमेव तत् ।

न हि प्रमाणान्यभ्यासात्कुर्वन्त्यर्थावबोधनम् ॥ ९०॥

अभ्यासोपचिता कृत्स्नं भावना चेन्निवर्तयेत् ।

नैकान्तिकी निवृत्तिरस्स्याद्भावनाजं हि तत्फलम् ॥ ९१॥

अपि चाह ।

दुःखस्मीत्यपि चेद्ध्वस्ता कल्पकोट्युपबृंहिता ।

स्वल्पीयोऽभ्यासजास्थास्न्वी भावनेत्यत्र का प्रमा ॥ ९२॥

ननु शास्त्रात्स्थास्नुत्वं भविष्यति । नैवम् ।

यथावस्थितवस्तुयाथात्म्यावबोधमात्रकारित्वाच्छास्त्रस्य ।

न हि पदार्थशक्त्याधानकृच्छास्त्रम् । प्रसिद्धं च

लोके ।

भावनाजं फलं यत्स्याद्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ।

न तत्स्थास्न्विति मन्तव्यं द्रविडेष्विव सङ्गतम् ॥ ९३॥

यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमाणोपातमात्मनो दुःखित्वम् ।

तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थप्रत्यय एव बलीयानिति

निश्चयोऽव्यभिचारिप्रामाण्यवाक्योपत्तत्वात्प्रमेयस्य

च स्वत एव निर्दुःखित्वसिद्धेः । प्रत्यक्षादेस्तु

व्यभिचारित्वा

त्संभावनायाश्च पुरुषपरिकल्पनामात्राव

ष्टम्भत्वाच्चेति ।

निर्दुःखित्वं स्वतस्सिद्धं प्रत्यक्षादेश्च दुःखिता ।

को ह्यात्मानमनादृत्य विश्वसेद्बाह्यमानतः ॥ ९४॥

संबन्धार्थ एव ।

अपि प्रत्यक्षबाधेन प्रवृत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

"पराञ्चि खानि" त्येतस्माद्वचसो गम्यते श्रुतेः ॥ ९५॥

अभ्युपगम्यैवमुच्यते न तु प्रमाणं सत्प्रमाणान्तरेण

विरुध्यत इत्यसकृदवोचाम । यत्रापि

वाक्यप्रत्यक्षयोर्विरोधाशङ्का

तत्रापि पुरुषमोहवशादेव सा जायते न तु परमार्थत इति ।

अत आह ।

प्रमां चेज्जनयेद्वाक्यं प्रत्यक्षादिविरोधिनीम् ।

गौणीं प्रत्यक्षतां ब्रूयान्मुख्यार्थासंभवाद्बुधः ॥ ९६॥

तस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणम् ।

अग्निस्सम्यगधीतेऽसौ जहासोच्चैश्च मञ्चकः ।

यथा तद्वदहंवृत्त्या लक्ष्यतेऽनर्हयापि सः ॥ ९७॥

कस्मात्पुनः कारणात्साक्षादेवात्मा नाभिधीयते किमनया

कल्पनयेति तत्राह ।

त्वमित्यतद्विहायान्यन्न वर्तात्मावबोधते ।

समस्तीह त्वमर्थोऽपि गुणलेशेन वर्तते ॥ ९८॥

कस्मात्पुनर्हेतोहर्यहमित्येतदपि गुणलेशेन वर्तते न पुनः

साक्षादेवेति । विधूतसर्वकल्पनाकारणस्वाभाव्यादात्मनः

अत आह ।

व्योम्नि धूमतुषाराभ्रमलिनानीव दुर्धियः ।

कल्पयेयुस्तथा मूढाः संसारं प्रत्यगात्मनि ॥ ९९॥

ननु सर्वकल्पनानामप्यात्मन्यत्यन्तासंभवे समानेऽहंवृत्तौ

कः पक्षपाते हेतुर्येन वृत्त्यन्तराणि

विधूयाहंवृत्त्यैवात्मोपलक्ष्यत इति । उच्यते ।

चिन्निभेयमहंवृत्तिः प्रतीचीवात्मनोऽन्यतः ।

पूर्वोक्तेभ्यश्च हेतुभ्यस्तस्मादाअत्मानयोच्यते ॥ १००॥

वृत्तिभिर्युष्मदर्थाभिर्लक्ष्यते चेद्दृशिः परः ।

अनात्मत्वं भवेत्तस्य वितथं च वचः श्रुतेः ॥ १०१॥

यथोक्तेन ।

अनेन गुणलेशेन ह्यत्यहंकर्तृकर्मया ।

लक्ष्यतेऽसावहंवृत्त्या नाञ्जसात्राभिधीयते ॥ १०२॥

नाञ्जसात्राभिधीयत इति को हेतुरिति चेत् ।

षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढयः शब्दहेतवः ।

नात्मन्यन्यतमोऽमीषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥ १०३॥

यदि शब्दोऽभिधानाभिधेयत्वसंबन्धाङ्गीकारेण नात्मनि

वर्तते कथं शब्दादहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्बोधोत्पत्तिः ।

उच्यते ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा निरुपायमुपेयते ।

आत्मत्वकारणाद्विघ्नो गुणवृत्त्या विबोधिताः ॥ १०४॥

कथं पुनरभिधानमभिधेयेनानभिसंबद्धं

सदनभिधेयेऽर्थे

प्रमां जनयतीति । शृणु यथानभिसंबद्धमप्यनभिधे

येऽर्थेऽविद्यानिराकरणमुखेन बोधयतीत्याह ।

शयानाः प्रायशो लोके बोध्यमानाः स्वनामभिः ।

सहसैव प्रबुध्यन्ते यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १०५॥

न हि नाम्नास्ति संबन्धो व्युत्थितस्य शरीरतः ।

तथापि बुध्यते तेन यथैवं तत्त्वमित्यतः ॥ १०६॥

यथा च ।

बोधाबोधौ नभोऽस्पृष्ट्वा कृष्णधीनीडगौ यथा ।

बाध्येतरात्मकौ स्यातां तथेहात्मनि गम्यताम् ॥ १०७॥

"असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा" इत्युपश्रुत्यातिविस्मितो महता

संभ्रमेण कश्चिच्चोदयति ।

नासन्नुपायो लोकेऽस्ति परमार्थविनिश्चये ।

नासल्लिङ्गाद्धि बाष्पदेः कश्चिदग्निं प्रपद्यते ॥ १०८॥

इत्येवं चोदयेद्योऽपि जोषयेत्तं घटादिना ।

सदसद्भ्यां विभक्तोऽसौ पर्यायश्च न चानयोः ॥ १०९॥

एवं कुचोद्यमुन्मूल्याथेदानीं प्रकृतमभिधीयते ।

प्रकृतं

चानभिधेये कथमभिधाश्रुतिरविद्याध्वंस्यात्मनि ज्ञानं

जनयतीति । तत्रैव कारणान्तरमुच्यते ।

अतिदुस्स्थोऽप्रबोधोऽत्र ह्यात्मैवास्य प्रबुद्धता ।

निमित्तमात्राव्द्येत्येषा नासाग्रे बदरं यथा ॥ ११०॥

अनुदितानस्तमितकूटस्थबोधमात्रस्वाभाव्यादात्मनो

दुस्संभाव्योऽविद्यासद्भाव इति चेन्न । अविद्याप्रसिद्ध्यैव

तत्सद्भावसिद्धेरुलूकनिशावदित्यत इदमुच्यते ।

अहो धार्ष्ट्यमविद्याया न कश्चिदतिवर्तते ।

प्रमाणं वस्त्वनादृत्य परमात्मेव तिष्ठति ॥ १११॥

यस्मादविद्याप्रसिद्ध्यैवाविद्यासद्भावसिद्धिरत

आत्मवस्तुवृत्तानुरोधेन न कथंचनापि तत्संभावनाप्यस्ति

यत आह ।

ज्ञानं यस्य निजं रूपं क्रियाकारकवर्जितम् ।

संभावनाप्यविद्यायास्तत्र स्यात्केन हेतुना ॥ ११२॥

सोऽयमेवमनुदितानस्तमितावगतिमात्रशरीर आत्मापि

सन्नविचारितप्रसिद्धाविद्यामात्रव्यवहित एवातथैवेक्ष्यते

यतोऽतः ।

अनुमानादयं भावाव्द्यावृत्तोऽभावमाश्रितः ।

ततोऽप्यस्य निवृत्तिः स्याद्वाक्यादेव बुभुत्सतः ॥ ११३॥

भाववदभावादपि निवृत्तिरनुमानादेव किमिति न भवतीति

चेच्छृणु ।

यतो नानुमानेन व्याविद्धाशेषक्रियाकारकफलात्मनि

स्वाराज्येऽभिषेक्तुं शक्यते तस्मात् ।

अविद्यानिद्रया सोऽयं प्रसुप्तो दुर्विवेकया ।

भावाभावव्युदासिन्या श्रुत्यैव प्रतिबोध्यते ॥ ११५॥

अत्राहानुदितानस्तमितविज्ञानात्ममात्रस्वरूपत्वाद्दुस्संभाव्या

अविद्येति । नैतदेवम् । कुतः । यत आह ।

कुतो अविद्येति चोद्यं स्यान्नैव प्राग्घेत्वसंभवात् ।

कालत्रयापरिच्चिह्नत्तेर्न चोर्ध्वं चोद्यसंभवः ॥ ११६॥

यस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवात्मनोऽशेषामविद्यां

निरन्वयामपनुदति तस्मात् ।

अद्धातममनादृत्य प्रमाणं सदसीति ये ।

बुभुत्सन्तेऽन्यतः कुर्युस्तेऽक्ष्णापि रसवेदनम् ॥ ११७॥

एवमप्रतिहतामहं ब्रह्मेति प्रमां तत्त्वमस्यादिवाक्यं

कुर्वदपि न प्रतिपादयतीति चेदभिमतं न कुतश्चनापि

प्रतिपत्तिः स्यादत आह ।

इदं चेदनृतं ब्रूयात्सत्यामवगतावपि ।

न चान्यत्रापि विश्वासो ह्यवगत्यविशेषतः ॥ ११८॥

न चोपादित्सिताद्वाक्यार्थाद्वाक्यार्थान्तरं कल्पयितुं

युक्तम् । यस्मात् ।

न चेदनुभवोऽतः स्यात्पदार्थावगतावपि ।

कल्प्यं विध्यन्तरं तत्र न ह्यन्योऽर्थोऽवगम्यते ॥ ११९॥

न च यथाभिमतोऽर्थो यथोक्तेन न्यायेन नावसीयते ।

कोऽसौ न्याय इत्याह ।

नामादिभ्यो निराकृत्य त्वमर्थं निष्परिग्रहः ।

निस्स्पृहो युष्मदर्थेभ्यः शमादिविधिचोदितः ॥ १२०॥

भङ्क्त्वा चान्नमयादींस्तान्पञ्चानात्मतयार्गलान् ।

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थं वेत्ति चेन्नार्थ ईहया ॥ १२१॥

न चेदेवमुपगम्यते वाक्यस्य प्रमाणस्य सतोऽप्रामाण्यं

प्राप्नोति । तदाह ।

यदर्थं च प्रवृत्तं यद्वाक्यं तत्र न चेच्छ्रुतम् ।

प्रमामुत्पादयेत्तस्य प्रामाण्यं केन हेतुना ॥ १२२॥

अथ मन्यसे ।

जानीयाच्चेत्प्रसंख्यानाच्छब्दस्सत्यवचाः कथम् ।

पारोक्ष्यं शब्दो नः प्राह प्रसंख्यानात्त्वसंशयम् ॥

१२३॥

न च युक्तिशब्दावृत्तिलक्षणात्प्रसंख्यानाद्यथाव

त्प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति संभावयामः । यस्मात् ।

युक्तिशब्दौ पुराप्यस्य न चेदकुरुतां प्रमाम् ।

साक्षादावर्तनात्ताभ्यां किमपूर्वं फलिष्यति ॥ १२४॥

अथैवमपि प्रसंख्यानमन्तरेण प्राणान्धारयितुं न

शक्नोषीति चेच्छ्रवणादावेव संपादयिष्यामः । कथम् ।

प्रसंख्याने श्रुतावस्य न्यायोऽस्त्वाम्रेडनात्मकः ।

ईषच्छ्रुतं सामिश्रुतं सम्यक्{}श्रुत्वावगच्छति ॥ १२५॥

ननु प्रसंख्यानविधिमनभ्युपगच्छतः पारमहंसी चर्या

बौद्धादिचर्यावदशास्त्रपूर्विका प्राप्नोति

ततश्चारूढपतितत्वं

न स्यादशेषकर्मणां च निवृत्तिर्न प्राप्नोतीति । उच्यते ।

त्वमर्थस्यावबोधाय विधिरप्याश्रितो यतः ।

तमन्तरेण ये दोषास्तेऽपि नायान्त्यहेतवः ॥ १२६॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

नैष्कर्म्यसिद्धिः/चतुर्थोऽध्यायः

https://sa.wikisource.org/s/1s10

< नैष्कर्म्यसिद्धिः

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

पूर्वाध्यायेषु यद्वस्तु विस्तरेणोदितं स्फुटम् ।

संक्षेपतोऽधुना वक्ष्ये तदेव सुखवित्तये ॥ १॥

संक्षेपविस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन भण्यते ॥ २॥

आत्मानात्मा च लोकेऽस्मिन्प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

सिद्धस्तयोरनात्मा तु सर्वत्रैवात्मपूर्वकः ॥ ३॥

अनात्मत्वं स्वतस्सिद्धं देहाद्भिन्नस्य वस्तुनः ।

ज्ञातुरप्यात्मता तद्वन्मध्ये संशयदर्शनम् ॥ ४॥

असाधारणांस्तयोर्धर्मान् ज्ञात्वा धूमाग्निवद्बुधः ।

अनात्मनोऽथ बुद्ध्यन्तान् जानीयादनुमानतः ॥ ५॥

इदमित्येव बाह्येऽर्थे ह्यहमित्येव बोद्धरि ।

द्वयं दृष्टं यतो देहे तेनायं मुह्यते जनः ॥ ६॥

केन पुनर्न्यायेनात्मानात्मनोरश्वमहिषयोरिव विभागः

क्रियत इति । उच्यते ।

न्यायः पुरोदितोऽस्माभिरात्मानात्मविभागकृत् ।

तेनेदमर्थमुत्सार्य ह्यहमित्यत्र यो भवेत् ॥ ७॥

विद्यात्तत्त्वमसीत्यस्माद्भावाभावदृशं सदा ।

अनन्तरमबाह्यार्थं प्रत्यक्स्थं मुनिरञ्जसा ॥ ८॥

उच्यतां तर्हि कया तु परिपाट्या वाक्यार्थं वेत्तीति ।

उच्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ।

त्यक्तकृत्स्नेदमर्थत्वात्त्यक्तोऽहमिति मन्यते ।

नावगच्छाम्यहं यस्मान्निजात्मानमनात्मनः ॥ ९॥

अथ शरीरादिबुद्धिपर्यन्तः स सर्वोऽनात्मैवेति

प्रमाणाद्विनिश्चित्य

किमिति बुभुत्सातो नोपरमते । शृणु ।

अनुच्छिन्दन्नबुभुत्सश्च प्रत्यग्घेतोरनात्मनः ।

दोलायमानचित्तोऽयं मुह्यते भौतवन्नरः ॥ १०॥

अविलुप्तविज्ञानात्मन आत्मत्वादेव नित्यसान्निध्याद्बुभुत्सुः

किमिति न प्रतिपद्यत इति। यस्मात् ।

यैरद्राक्षीत्पुरात्मानं यमनात्मेति वीक्षते ।

दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तैः प्रसिद्धैः प्रमित्सति ॥ ११॥

कस्मात्पुनर्हेतोः पराचीनाभिः शब्दाद्यवलेहिनीभिर्बुद्धिभि

रात्मानमनात्मवन्न वीक्षत इति । उच्यते ।

चक्षुर्न वीक्षते शब्दमतदात्मत्वकारणात् ।

यथैवं भौतिकी दृष्टिर्नात्मानं परिपश्यति ॥ १२॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणस्वाभाव्यानुरोधेन

तावत्तददर्शनकारणमुक्तम् ।

अथ प्रमेयस्वाभाव्यानुरोधेन प्रतिषेध उच्यते ।

धीविक्रियासहस्राणां हानोपादानधर्मिणाम् ।

सदा साक्षिणमात्मानं प्रत्यक्त्वान्नाहमीक्षते ॥ १३॥

क्व पुनरियं विवेकबुद्धिः किमात्मन्युतानात्मनीति । किंचातः ।

यद्यात्मनि कूटस्थत्वव्याघातोऽनात्मदर्शित्वात् ।

अथानात्मनि तस्याप्यचैतन्यान्न विवेकसंबन्ध इति । उच्यते ।

"दाह्यदाहकतैकत्र" इत्युक्तपरिहारात् ।

बुद्धावेव विवेकोऽयं यदनात्मतया भिदा ।

बुद्धिमेवोपमृद्{}नाति कदलीं तत्फलं यथा ॥ १४॥

सोऽयमतत्त्वे तत्त्वदृक् ।

अनुमानप्रदीपेन हित्वा सर्वाननात्मनः ।

संसारैकावलम्बिन्या तदभावं धियेप्सति ॥ १५॥

योऽयमन्वयव्यतिरेकजो विवेक आत्मानात्मविभाग

लक्षणोऽनात्मस्थः स्थाणौ संशयावबोधवत्

प्रतिपत्तव्योऽन्यथावस्तुस्वाभाव्यान्मृगतृष्णिकोदक

प्रबोधववदित्यत आह ।

संसारबीजसंस्थोऽयं तद्धिया मुक्तिमिच्छति ।

शशो निमीलनेनेव मृत्युं परिजिहीर्षति ॥ १६॥

अस्यार्थस्य द्रढिम्ने श्रुत्युदाहरणम् ।

इममर्थं पुरस्कृत्य श्रुत्या सम्यगुदाहृतम् ।

"यच्चक्षुषे"ति विस्रब्धं "न दृष्टे "रिति

च स्फुटम् ॥ १७॥

बुद्ध्यन्तमपविद्ध्यैवं को न्वहं स्यामितीक्षितुः ।

श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह सर्वमानातिगामिनी ॥ १८॥

एष संक्षेपतः पूर्वाध्यायत्रयस्यार्थ उक्तः ।

सोऽयं न्याय्योऽपि वेदान्तार्थः शास्त्राचार्यप्रसाद

लभ्योऽप्यनपेक्षितशास्त्राचार्यप्रसादोऽनन्यापेक्ष

सिद्धस्वभावत्वात्कैश्चिच्छ्रद्धधानैर्न प्रतीयते ।

तेषां संग्रहार्थमभिमतप्रामाण्योदाहरणम् ।

भगवत्पूज्यपादैश्च उदाहार्यैवमेव तु ।

सुविस्पष्टोऽस्मदुक्तोऽर्थः सर्वभूतहितैषिभिः ॥ १९॥

किं परमात्मन उपदेश उतापरमात्मन इति । किं चातः ।

यदि परमात्मनस्तस्योपदेशमन्तरेणैव मुक्तत्वान्निरर्थक

उपदेशः । अथापरमात्मनस्तस्यापि स्वत एव संसार

स्वभावत्वान्निष्फल उपदेशः । एवमुभयत्रापि

दोषवत्त्वादत आह ।

"अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्{}ग्रहस्तथा " ।

इति पक्षमुपादाय पूर्वपक्षं निशात्य च ॥ २०॥

तच्चेदमविवेकात्स्वतो विविक्तात्मने तत्त्वमसीत्युपदिष्टम् ।

युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ।

यतोऽनभिज्ञे वाक्यं स्याद्बधिरेष्विव गायनम् ॥ २१॥

तस्य च युष्मदस्मद्विभागविज्ञानस्य का युक्तिरुपायभावं

प्रतिपद्यते । शृणु ।

"अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।

स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणम् " ॥ २२॥

कथं तौ युक्तिरित्यत्राह ।

"नाद्राक्षमहमित्यस्मिन् सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि ।

न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति " ॥ २३॥

"एवं विज्ञातवाच्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः ।

श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये " ॥ २४॥

तत्र त्वमिति पदं यत्र लक्षणया वर्तते सोऽर्थ उच्यते ।

"अहं शब्दस्य या निष्ठा ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।

सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता " ॥ २५॥

अन्यच्चान्वयव्यतिरेकोदाहरणम् । तथा ।

"च्छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ।

तथा शिष्टेन सर्वेण येनयेन विशेष्यते ॥ २६॥

विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।

अविद्याध्यस्तमतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ २७॥

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।

अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥ २८॥

ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।

अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् " ॥ २९॥

"दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत् ।

तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्मामलो ह्यतः " ॥ ३०॥

सर्वन्यायोपसंग्रहः ।

"नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।

वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ ३१॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थस्स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ ३२॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।

दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि " ॥ ३३॥

वीक्षापन्नस्योदाहरणम् ।

"नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।

अपश्यन् ज्ञातुमेवेच्च्हेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ ३४॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा ।

विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा " ॥ ३५॥

सोऽयमेवमविद्यापटलावगुण्ठितदृष्टिः सन्

कथमुत्थाप्यत इत्याह ।

यथा स्वापनिमित्तेन स्वप्नदृक्प्रतिबोधितः ।

करणं कर्म कर्तारं स्वाप्नं नैवेक्षते स्वतः ॥ ३६॥

अनात्मज्ञस्तथैवायं सम्यक् श्रुत्यावबोधितः ।

गुरुं शास्त्रं तथा मूढं स्वात्मनोऽन्यं न पश्यति ॥ ३७॥

स किं सकलसंसारप्रविविक्तमात्मानं वाक्यात्प्रतिपद्यत

उत नेतीति । अत्र ब्रूमः । कूटस्थावगतिशेषमात्रत्वा

त्प्रतिपत्तेरत आह ।

दण्डावसाननिष्ठस्स्याद्दण्डसर्पो यथा तथा ।

नित्यावगतिनिष्ठं स्याद्वाक्याज्जगदसंशयम् ॥ ३८॥

कुत एतत् । यस्मात् ।

पश्यन्निति यदाहोच्चैः प्रत्यक्त्वमजमव्ययम् ।

अपूर्वानपरानन्तं त्वमा तदुपलक्ष्यते ॥ ३९॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानैव बाध्यते । यस्मात् ।

अस्माद्यदपरं रूपं नास्तीत्येव निरूप्यते ।

अन्यथाग्रहणाभावाद्बीजं तत्स्वप्नबोधयोः ॥ ४०॥

अस्यार्थस्य द्रढिम्न उदाहरणम् ।

"कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः " ॥ ४१॥

"अन्यथागृहणतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते " ॥ ४२॥

तथा भगवत्पादीयमुदाहरणम् ।

"सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।

आत्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् " ॥

४३॥

एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरयमर्थः प्रभाषितः ।

अज्ञानमात्रोपाधिस्सन्नहमादिदृगीश्वरः ॥ ४४॥

तत्रान्यथाग्रहणवदन्यथाग्रहणबीजमग्रहणमनात्मधर्म

एवेत्याह ।

इदं ज्ञानमहं ज्ञाता ज्ञेयमेतदिति त्रयम् ।

योऽविकारो विजानाति परागेवास्य तत्तमः ॥ ४५॥

यत एतदेवमतस्तस्यैव

बीजात्मनस्तमसश्चित्तधर्मविशिष्टस्य

स्वकार्यद्वितीयाभिसंबन्धो न त्वविकारिण आत्मन इत्याह

दृष्टान्तेन ।

रूपप्रकाशयोर्यद्वत्संगतिर्विक्रियावतः ।

सुखदुःखादिसंबन्धश्चित्तस्यैवं विकारिणः ॥ ४६॥

तदेतदन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयिष्यन्नाह ।

संप्रसादेऽविकारित्वादस्तं याते विकारिणि ।

पश्यतो नात्मनः किंचिद्द्वितीयं स्पृशतेऽण्वपि ॥ ४७॥

सोऽयं कूटस्थज्ञानमूर्तिरात्मा ।

यथा प्राज्ञे तथैवायं स्वप्नजागरितान्तयोः ।

पश्यन्नप्यविकारित्वाद्द्वितीयं न पश्यति ॥ ४८॥

एवं ज्ञानवतो नास्ति ममाहंमतिसंश्रयः ।

भास्वत्प्रदीपहस्तस्य ह्यन्धकार इवाग्रतः ॥ ४९॥

तत्र दृष्टान्तः ।

आ प्रबोधाद्यथासिद्धिर्द्वैतादन्यस्य वस्तुनः ।

बोधादेवमसिद्धत्वं बुद्ध्यादेः प्रत्यगात्मनः ॥ ५०॥

स एष विद्वान्हानोपादानशून्यमात्मानमात्मनि पश्यन् ।

सर्वमेवानुजानाति सर्वमेव निषेधति ।

भेदात्मलाभोऽनुज्ञा स्यान्निषेधोऽतत्स्वभावतः ॥ ५१॥

सर्वस्योक्तत्वादुपसंहारः ।

परमाथार्थनिष्ठं यत्सर्ववेदान्तनिश्चितम् ।

तमोपनुद्धियां ज्ञानं तदेतत्कथितं मया ॥ ५२॥

एतावदिहोक्तम् ।

नेहात्मविन्मदन्योऽस्ति न मत्तोऽज्ञोऽस्ति कश्चन ।

इत्यजानन्विजानाति यस्स ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ५३॥

एवमात्मानं ज्ञात्वा किं प्रवर्तितव्यमुत निवर्तितव्यमाहोस्वि

न्मुक्तप्रग्रहतेति । उच्यते ।

ज्ञेयाभिन्नमिदं यस्माज्ज्ञेयवस्त्वनुसार्यतः ।

न प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा कटाक्षेणापि वीक्षते ॥ ५४॥

कुत एतज्ज्ञेयाभिन्नमिति । यतः ।

प्रागात्मबोधाद्बोधोऽयं बाह्यवस्तूपसर्जनः ।

प्रध्वस्ताखिलसंसार आत्मैकालम्बनः श्रुतेः ॥ ५५॥

एवमवगतपरमार्थतत्त्वस्य न शेषशेषिभाव

स्तत्कारणस्योत्सारितत्वादित्याह ।

वास्तवेनैव वृत्तेन निरुणद्धि यतो भवम् ।

निवृत्तिमपि मृद्{}नाति सम्यग्बोधः प्रवृत्तिवत् ॥ ५६॥

सकृदात्मप्रसूत्यैव निरुणद्ध्यखिलं भवम् ।

ध्वान्तमात्रनिरासेन न ततोऽन्यान्यथामतिः ॥ ५७॥

देशकालाद्यसंबद्धाद्देशादेर्मोहकार्यतः ।

नानुत्पन्नमदग्धं वा ज्ञानमज्ञानमस्त्यतः ॥ ५८॥

सम्यग्ज्ञानशिखिप्लुष्टमोहतत्कार्यरूपिणः ।

सकृन्निवृत्तेर्बाध्यस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ ५९॥

वास्तवेनैव वृत्तेनाविद्यायाः प्रध्वस्तत्वान्न

किंचिदवशिष्यत इत्युक्तः परिहारः । अथापरस्सांप्रदायिकः

परिहारः ।

निवृत्तसर्पस्सर्पोत्थं यथा कम्पं न मुञ्चति ।

विध्वस्ताखिलमोहोऽपि मोहकार्यं तथात्मवित् ॥ ६०॥

यतः प्रवृत्तिबीजमुच्छिन्नं तस्मात् ।

तरोरुत्खातमूलस्य शोषेणैव यथा क्षयः ।

तथा बुद्धात्मतत्त्वस्य निवृत्त्यैव तनुक्षयः ॥ ६१॥

अथालेपकपक्षनिरासार्थमाह ।

बुद्धद्वैतसत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।

शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ६२॥

कस्मान्न भवति । यस्मात् ।

अधर्माज्जायतेऽज्ञानं यथेष्टाचरणं ततः ।

धर्मकार्ये कथं तत्स्याद्यत्र धर्मोऽपि नेष्यते ॥ ६३॥

प्रत्याचक्षाण आहातो यथेष्टाचरणं हरिः ।

"यस्य सर्वे समारम्भाः " "प्रकाशं चे "ति

सर्वदृक् ॥ ६४॥

तिष्ठतु तावत्सर्वप्रवृत्तिबीजघस्मरं ज्ञानं

मुमुक्ष्ववस्थायामपि न संभवति यथेष्टाचरणम् ।

तदाह ।

" यो हि यत्र विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।

लोकत्रयविरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमितीहते " ॥ ६५॥

तत्र दृष्टान्तः ।

"क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

मिष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति " ॥ ६६॥

यतोऽवगतपरमार्थतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं न मनागपि

घटते मुमुक्षुत्वेऽपि च तस्मात् ।

रागो लिङ्गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु ।

कुतः शाड्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥ ६७॥

सकलपुरुषार्थसमाप्तिकारिणोऽस्यात्मावबोधस्य कुतः

प्रसूतिरिति । उच्यते ।

अमानित्वादिनिष्ठो यो यश्चाद्वेष्ट्रादिसाधनः ।

ज्ञानमुत्पद्यते तस्य न बहिर्मुखचेतसः ॥ ६८॥

उत्पन्न आत्मविज्ञाने किमविद्याकार्यत्वात्प्रवृत्तिवन्निवृत्त्या

त्मकामानित्वदयो निवर्तन्त उत नेति । नेति ब्रूमः । किं

कारणम् । निवृत्तिशास्त्राविरुद्धस्वाभाव्यात्परमात्मनो

न तु नियोगवशात् । कथं तर्हि । शृणु ।

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ ६९॥

यत एतदेवमतः ।

इमां ग्रन्थमुपादित्सुरमानित्वादिसाधनः ।

यत्नतः स्यान्न दुर्वृत्तः प्रत्यग्धर्मानुगो ह्ययम् ॥ ७०॥

न दातव्यश्चायं ग्रन्थः ।

नाविरक्ताय संसारान्नानिरस्तैषणाय च ।

न चायमवते देयं वेदान्तार्थप्रवेशनम् ॥ ७१॥

ज्ञात्वा यथोदितं सम्यग्ज्ञातव्यं नावशिष्यते ।

न चानिरस्तकर्मेदं जानीयादञ्जसा ततः ॥ ७२॥

निरस्तसर्वकर्माणः प्रत्यक्प्रवणबुद्धयः ।

निष्कामा यतयः शान्ता जानन्तीदं यथोदितम् ॥ ७३॥

श्रीमच्छ्हङ्करपादपद्मयुगलं संसेव्य लब्ध्वोचिवान्

ज्ञानं पारमहंस्यमेतदमलं स्वान्तान्धकारापनुत् ।

मा भूदत्र विरोधिनी मतिरतः सद्भिः परीक्ष्यं बुधैः

सर्वत्रैव विशुद्धये मतमिदं सन्तः परं कारणम् ॥

७४॥

सुभाषितं चार्वपि नामहात्मनां

दिवाकरो नक्तदृशामिवामलः ।

प्रभाति भात्येव विशुद्धचेतसां

निधिर्यथापास्ततृषां महाधनः ॥ ७५॥

विष्णोः पादानुगां यां निखिलभवनुदं शंकरोऽवाप

योगात्

सर्वज्ञं ब्रह्मसंस्थं मुनिगणसहितं सम्यगभ्यर्च्य

भक्तया ।

विद्यां गङ्गामिवाहं प्रवरगुणनिधेः प्राप्य वेदान्तदीप्तां

कारुण्यात्तामवोचं जनिमृतिनिवहध्वस्तये दुःखितेभ्यः ॥ ७६॥

वेदान्तोदरवर्ति भास्वदमलं ध्वान्तच्चिह्दस्मद्धियो

दिव्यं ज्ञानमतीद्रियेऽपिविषये व्याहन्यते न क्वचित् ।

यो नो न्यायशलाकयैव निखिलं संसारबीजं तमः

प्रोत्सार्याविरकार्षीद्गुरुगुरुः पूज्याय तस्मै नमः ॥ ७७॥

संबन्धोक्तिरियं साध्वी प्रतिश्लोकमुदाहृता ।

नैष्कर्म्यसिद्धेर्ज्ञात्वेमां व्याख्यातासौ भवेद्{}ध्रुवम्

॥ ७८॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥